

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Harald Langberg

Tre Huse på Christianshavn

Deutsche Zusammenfassung:

Drei Häuser im Kopenhagener Stadtteil
Christianshavn

Foreningen til gamle Bygningers Bevaring

København 1976

Sct. Annægade på Christianshavn fotograferet 1975. Nationalmuseet.

Oplag 4000. Trykt i offset hos Poul Kristensen, Grafisk Virksomhed, Herning. Fotosats Baskerville: Text Fotosats I/S. Reproarbejde: F. Hendriksens Efterfølger, Hans Christensen. Papir: De forenede Papirfabrikker. Udgivet af Foreningen til gamle Bygningers Bevaring i samarbejde med Nationalmuseet og Fonden for Dansk Bygningskultur. Tysk sammenfatning oversat af A. Frost.
Copyright by Harald Langberg ©, Copenhagen 1976.
ISBN 87-87546-03-5.

Under fremstillingen af denne bog blev de tre huse på Christianshavn afhændet til beboere, som påbegyndte indflytningen, før bogen blev trykt. Den tilegnes hermed disse beboere med de bedste ønsker for fremtiden.

Gråbrødretorv i september 1976.

H. L.

INDLEDNING

Sålænge man har indset værdien af at bevare gamle byhuse, har man også forstået betydningen af, at de blev bevaret i en rigtig sammenhæng. Det er en udbredt misforståelse, at interessen for de fredede bygningers omgivelser, for »bybilleder« og »miljø« først er opstået i de sidste årtier. Forholdet er egentlig dette, at mere end et halvt århundredes anstrengelser først nu har båret frugt, og at et vedholdende arbejde for sagen har ført til den *udbredte* forståelse, man i dag står overfor. I dette århundredes første årti – da Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring blev stiftet – sigtede man, hvad naturligt var, imod at få en bygningsfredningslov, men det glemmes alt for ofte, at foreningens mest energiske mand, Vilh. Lorenzen, samtidig var med til at stifte Byplanlaboratoriet, og at bevaringsarbejdet siden da har fulgt to linier, som er løbet parallelt. Man har dels arbejdet med den egentlige bygningsfredning og dels med byplanlægningen. Enhver, der kender Foreningens skrifter, vil kunne følge dette og måske også forstå, at der næppe var andet at gøre. Gennem bygningsfredningsloven måtte man søge at sikre huse, uanset hvor de lå, og uanset hvem der ejede dem, hvis de var af betydning for nationen som helhed. For at komme igennem med en sådan lovgivning, måtte man begrænse sig til det mest betydningsfulde, som det naturligvis for så vidt også var vigtigst at få reddet. Hvis man dertil havde regnet hele byområder med hundreder af huse, var man næppe kommet langt. Man fik en bygningsfredningslov i 1918, men det er karakteristisk, at da den første fredningsfortegnelse skulle udformes, og Nationalmuseets daværende direktør i den forbindelse var i Svaneke, måtte han erkende, at ikke et af byens huse kunne fredes efter loven. »Men *hele* byen burde fredes i klasse A«, sagde han. Dengang – såvel som nu – var der kraftige forkæmpere for lokalt selvstyre, og ingen drømte om, at man kunne få en lov, som gav en statslig kommission adgang til at frede en hel by. Der måtte samarbejdes med de lokale myndigheder, men de havde ikke ret til at blande sig meget i, hvordan de enkelte grundejere behandlede deres huse.

Man havde overhovedet ingen byplanlov.

Først med årene er det lykkedes at få sådanne bygge- og byplanlove, at kommunalbestyrelser har fået mulighed for at tage sig af bevaringstanken i større omfang, og der har samtidig – navnlig siden 1920'rne – været samarbejdet intenst mellem Nationalmuseet og kommunerne derom.

Boligministeriets Kommitterede i Byplansager var i mange år en afgørende faktor i dette arbejde. Ganske som Nationalmuseet i umindelige tider havde haft alle sager om ombygning af historisk værdifulde kirker til udtalelse, før *Kirkeministeriet* traf endelig afgørelse, sørgede den kommitterede for, at alle byplansager blev behandlet af Nationalmuseet, før de fik endelig godkendelse af *Boligministeriet*.

Når alt dette er sagt, vil det forstås, at de første offentliggjorte »fortegnelser« over bevaringsværdige huse var meget enkle og kun omfattede sådanne huse, som man kunne regne med at skulle tage i betragtning ved egentlig fredning. Som eksempler kan de fortegnelser nævnes, som omfattede Helsingørs bevaringsværdige bebyggelse 1910 og Christianshavns bevaringsværdige bebyggelse 1914. De er begge at betragte som forarbejder til den første bygningsfredningsfortegnelse fra 1918. Vilhelm Lorenzens Christianshavns-liste var imidlertid ikke udtømmende. Den omfattede stort set alle de huse, som man umiddelbart kunne se var bevaringsværdige, men det blev efterhånden klart, at adskillige huse, der fremtrådte temmelig miserable, også var af betydelig værdi og bestemt ikke burde fjernes, før det var efterset, om værdierne lod sig bjærge. Gennem systematiske undersøgelser, foretaget i 1940'rne først og fremmest af arkitekt H. H. Engqvist, blev opmærksomheden bl.a. henledt på husrækken Sct. Annægade 8-22, der indeholdt reminiscenser af en gammel boderække fra Christianshavns ældste bebyggelse. I alle tilfælde måtte det med sikkerhed kunne siges, at huset nr. 14 indeholdt væsentlige dele af et hus fra det 17. århundrede, og det blev skønsmæssigt dateret til »ca. 1650«. Længere kunne man ikke komme uden at foretage større undersøgelser, men forholdene måtte give anledning til eftertanke, for medens mange stenhuse fra Christianshavns ældste tid er bevaret, og der således er en god repræsentation for den daværende overklasses bygningskultur, er de almindelige menneskers boliger – som udgjorde bebyggelsens hovedmasse – stort set tilintetgjorte eller så ødelagte, at de kun giver os et beklageligt dårligt vidnesbyrd om den mest udbredte byggemåde i datidens København. Fra skriftlige kilder har vi god viden om hundreder af små bindingsværkshuse, men hvordan de så ud og var indrettede, er et spørgsmål. Hvor megen vægt man end kan lægge på kendskabet til, hvordan kongers og stormænds boliger var beskafne, måtte det forekomme urimeligt, om man forsømte muligheden for at få mere at vide om de almindelige huse, som først er bevaret i større tal fra det 18. århundrede. På denne baggrund kan det næppe undre nogen, at husene i Sct. Annægade i 1948 blev indstillet til fredning, og at de 1949 blev optaget på bygningsfredningslisten som fredet i klasse B.

Man stod dengang i byplanmæssig henseende på det stade, at man kunne beslutte, at en gade som Sct. Annægade skulle opretholdes, hvad *gadelinien* angik, men det var næsten umuligt at hindre, at stærkt medtagne huse blev nedrevet og erstattet med nye. Gennem et stort arbejde i 1950'erne lykkedes det imidlertid at få en ny saneringslov igennem, som muliggjorde, hvad man med et nyt udtryk kaldte »bevarende sanering«. Det var et stort fremskridt. Tidligere havde »sanering« været ensbetydende med nedrivning af usunde boliger. Nu skabtes der hjemmel for, at usunde eller brandfarlige bygninger

Sct. Annægade set fra hjørnet af Wildersgade 1947. Hjørneejendommen (Wildersgade 52-Sct. Annægade 8) omtales som nyopført i 1741. Den var bygget op til et lavere hus, der i 1755 er erstattet af det treetages hus, Sct. Annægade 10, som er fornyet 1970. Nr. 12 og det lave nr. 14 var i meget dårlig stand. Fot. i Bymuseet.

kunne istandsættes med offentlig hjælp, og dermed var et meget vigtigt hul mellem bygningsfredning og byplanlovgivning udfyldt. Man kunne nu ikke blot forlange gamle byområders karakter bevaret, men også med offentlig støtte få bevaringsværdige huse sat sagkyndigt i stand i et bevaringsværdigt område. Det blev lagt i Det særlige Bygningssyns hænder at udtale sig om, hvilke områder, der kunne blive tale om at yde den særlige støtte, og med dette som udgangspunkt indledte Bygningssynets daværende sekretariat en række undersøgelser, som relativt hurtigt ville kunne have ført til præcisering af, hvad der kunne blive tale om at bevare. Nationalmuseets allerede indsamlede materiale ville gøre dette arbejde overkommeligt.

Desværre skete der så det, at Københavns Kommunes saneringsmyndigheder i marts 1959 kondemnerede alle de B-fredede huse i Sct. Annægade og afsagde kendelse om, at de ikke kunne repareres. Heroverfor protesterede Det særlige Bygningssyn, der ikke var blevet spurgt og som hævdede, at påstanden var urimelig. At flere af husene var vanrøgtede og manglede nutidens tekniske installationer kunne ikke afvises, men det var forkert at ingen af

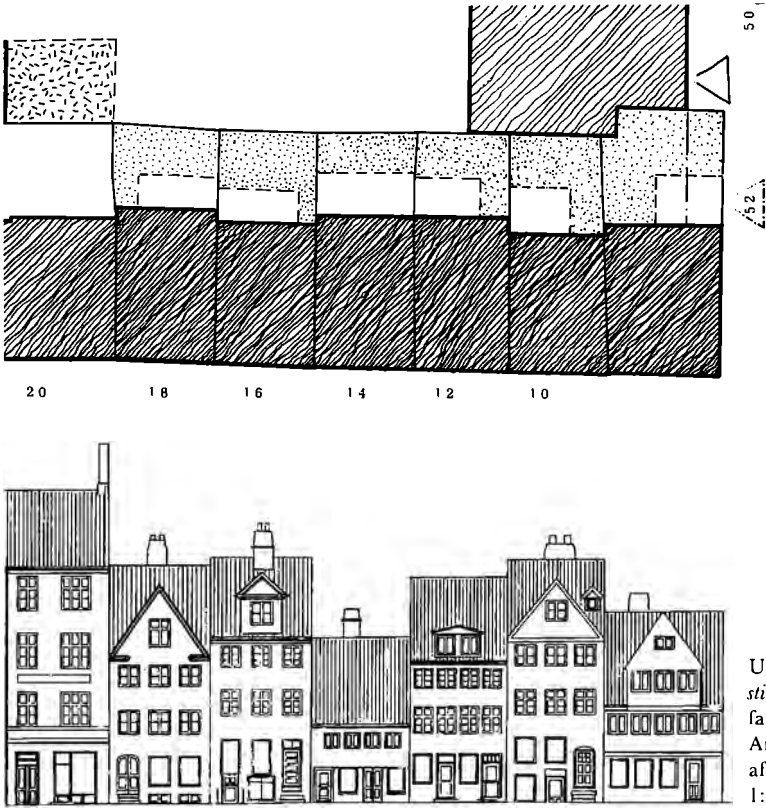

Udsnit af *Syn på Christianshavn* med plan og facader af huse i Sct. Annægade på hjørnet af Wildersgade. (Mål 1:400).

husene kunne bringes i orden. Bygningssynets sekretariat påtog sig endog at sætte et af dem i stand. Ejeren af nr. 18 stillede sig velvillig, og i 1962 kunne Bygningssynet præsentere Sct. Annægade 18 (»Burmands hus«) som en konstruktivt helt forsvarlig bygning, der blot manglede de moderne tekniske installationer, som det dog ikke ville være noget problem at indføre, hvis byggetilladelse blev givet. Forinden havde Bygningssynet udsendt en redegørelse »Syn på Christianshavn« (optrykt i »Arkitekten« nr. 14, 1960), hvori der blev anlagt et helhedssyn på Christianshavn. Et forslag til istandsættelse af hele den karré, hvori Sct. Annægade-husene indgik, blev samtidig publiceret. I 1961 kom så »Bevaringsplan Christianshavn« med en redegørelse for, hvorledes hele bydelen kunne istandsættes med bevaring af de historisk værdifulde bebyggelser, og således at bydelen kom til at udgøre et tilfredsstillende område for beboerne.

I forbindelse med alt dette blev Sct. Annægade-husene og deres istandsættelsesmuligheder påny undersøgt. Det blev herunder klart, at gadens niveau

Sct. Annægade 14. Væg i gang med et skråbånd, som krydser et vandret tømmerstykke (»løsholt«), der sidder midt mellem bjælken, som anes øverst oppe, og fodremmen dybt nede i grunden, sml. tegningen side 29. Gennem den åbne dør ses gården med baghuset. Fotograferet 1963.

var hævet siden byens grundlæggelse, og at underdelen af huset nr. 14 derved var kommet ned under gadeplanet. Da det drejede sig om et bindingsværkshus, som måtte formodes at være opført på en stensyld over det oprindelige terræn, måtte man gå ud fra, at ikke blot denne stensyld men også en del af tømmeret var blevet skjult under fyldet, og – hvad værre var – at det skjulte tømmer var helt eller delvis bortrådnet. Husets ydermur var tilpudset og beklædt med skilte, men såvidt man kunne se, var der intetsteds spor af tømmer, som nåede helt ned til jordsmonnet. Et skillerum i gangen var imidlertid så velbevaret, at man takket være et skråbånds stilling omtrentlig kunne slutte sig til hvor langt under jordsmonnet den oprindelige fodrem måtte have ligget, og der kunne derefter tegnes en skitse, som viste, hvordan huset kunne tænkes oprindeligt at have set ud. På grundlag af denne skitse udførtes tegninger, som med stort forbehold publiceredes i »Historiske Meddelelser for København 1968«. Det var imidlertid ganske klart, at huset ville kunne blive mere sikkert undersøgt, hvis man foretog en udgravning af grun-

Københavns mindste hus rives ned...

★ År for år forsvinder flere og flere af byens morsomme — om end ikke alle lige hyggelige — gamle huse, minder fra en svunden tid, da fordringerne til tilværelsen var mere beskedne; og nu står det allermindste af disse, Sankt Annægade 14, foran nedrivningen. Hvad facaden, 5½ meter, angår, har de to følgende ejendomme omtrent samme bredde; men de er langt højere og altså kubikmæssigt betydeligt større.

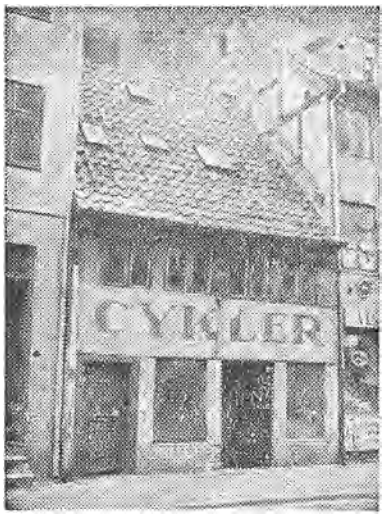

I morgen er det væk...

★ Selv uden assistance af hakker eller bulldozer ville den gamle rønne alligevel inden længe være vaklet omkuld.

★ Og dog har indtil for nylig tre lejere været lykkelige over at bo der, nemlig i stuen en cykelsmed, på første sal en ældre dame, og på anden sal en lille familie.

★ Ved at kaste et blik på de diminutive vinduer i det uforholdsmæssigt store tag spørger man uvilkårlig: anden sal? Men det har dog sin rigtighed. Ganske vist findes der ikke nogen rigtig trappe derop; men i entreen til førstesalslejligheden står en stige, og ved at kravle op ad denne og — med hovedet eller den ene hånd — løfte en lem i loftet, kan man altså komme op på anden sal.

★ *Man vil af dette uden videre forstå, at heller ikke lejlighedernes øvrige indretning er helt almindelig. Ifald huset kunne genopbygges på et eller andet friluftsmuseum, ville det til evige tider være en kuriøs seværdighed af første klasse.*

Udklip af Politiken 3. juni 1961.

den, men dette lod sig ikke iværksætte dengang. Et forhold, som blev åbenlyst, var endvidere dette, at den lave loftshøjde i husets underetage – som var husets eneste oprindelige etage – skyldtes opfyldning. Skulle huset godkendes til beboelse måtte en istandsættelse under alle omstændigheder føre til, at man fik højere loftshøjde, men her meldte flere alvorlige problemer sig. Den nuværende terrænhøjde i Sct. Annægade lader sig ikke sådan ændre. Alle de andre små huse i Sct. Annægade er bygget til denne gadehøjde. Ville man gengive det gamle hus sin oprindelige højde i stueetagen, var der ikke mange muligheder at vælge imellem. Det bedste var at sætte huset i stand, som det stod, idet man da måtte sænke stueetagens gulv til det oprindelige niveau.

Bagsiden af Sct. Annægade 12, 14 og 16. Sommeren 1970.

Derved ville stueetagen imidlertid blive forvandlet til en kælderetage, som man måtte frygte fik stemplet »uegnet til beboelse«. Og så var man lige vidt. Man skitserede derfor en anden løsning, der gik ud på at hæve hele huset, så syldstenene kom op i gadens nuværende niveau. Det ville give en brugsmæssig problemløs underetage, og da nabohusene var væsentlig højere, ville der ikke blive tilpasningsvanskeligheder.

Stimuleret af saneringsmyndighedernes nedrivningsplan ville ejeren af nr. 14 og nabohusene nr. 12 og 16 imidlertid rive det hele ned i 1961, og først gennem langtrukne forhandlinger, hvorunder foreningen »Det gamle Københavns Venner« købte de tre huse, lykkedes det i 1968 at nå frem til en beslutning om, at hele karreen skulle underkastes »bevarende sanering«.

Under alt dette stod husene tomme. Havde de tidligere været vanrøgtede, var det intet imod, hvad de udsattes for, efter at Boligtilsynet havde forlangt dem rømmet af beboerne. Forfaldet greb om sig, og medens det havde været

relativt billigt at sætte nr. 18 i stand, blev det efterhånden klart, at nr. 12-16 ville kræve uhyre summer. Årene gik. Foreningen »Det Gamle Københavns Venner« fik ingen lejeindtægter, men måtte betale skatter og renter. Det udmagrede foreningens økonomi, og ejendommene blev på kommunens foranstaltning stillet til tvangsauktion. Den afblæstes imidlertid, da »Fonden for Dansk Bygningskultur, Gråbrødretorv 3« trådte til og lagde penge ud til skatterne. Så fik foreningen endelig i december 1970 betingelserne for en bevarende sanering meddelt, men selskabet, der skulle sætte en del egenkapital i istandsættelsen, var nu så udmattet, at man ikke magtede opgaven. Det særlige Bygningssyn var blevet omorganiseret, og selskabets arkitekt, der nærede betænkelighed ved at gå i gang med opgaven, bad det nye bygningssyn om tilladelse til, at nr. 14 blev nedrevet og erstattet af et nyt, højere hus, der kunne rumme en større bolig. Dette forslag blev tiltrådt af bygningssynets flertal uden nærmere undersøgelse. Nu stiftede Fonden for Dansk Bygningskultur imidlertid »Bygningsbevaringsselskabet af 1971, A/S«, som overtog de tre ejendomme og accepterede de i december 1970 fremsatte saneringsbestemmelser. Med en støtte på 15.000 kr. fra Statens humanistiske Forskningsråd iværksatte Nationalmuseet derefter en i bogstavelig forstand »tilbundsgående« undersøgelse af nr. 14. Der blev herunder fundet så mange rester af det oprindelige fodtømmer, af stensylden og af skorstensfundamentet, at den oprindelige plan kunne optegnes meget præcist. Der blev gravet så dybt ned, at man blottede den oprindelige strand og konstaterede, hvor meget der var fyldt på, før et etetages bindingsværkshus blev bygget som det første på grunden. Da vi af en synsforretning ved, at hele gadesiden var bebygget i 1635, kunne der herefter ikke herske nogen tvivl om, at vi stod i et lille hus fra Christian den Fjerdes tid, et hus som – hvad plantypen angår – er velkendt i det 18. århundrede. Vi kan nu med sikkerhed sige, at den plantype, som beherskede det almindelige borgerlige byggeri efter branden 1728 (»ildebrandshusene«) var kendt og brugt allerede hundrede år før.

Ud fra den opfattelse, at enhver indsats for bygningsbevaring er nytteløs, hvis der ikke er folk, som er uddannet til at arbejde sagligt forsvarligt med opgaverne, og i overbevisningen om, at denne uddannelse bliver bedst, hvis eleverne ved siden af det teoretiske får noget praktisk, virkelighedsnært stof at arbejde med, besluttede Fonden for Dansk Bygningskultur at overlade istandsættelsen af de tre huse til Kunstakademiets afdeling for restaurering. Under afdelingslederens, professor Vilh. Wohlerts forsæde dannedes en særlig lærergruppe, som indførte en elev i opgavens løsning, og alle problemer blev behandlet på Akademiet.

Lad det for en ordens skyld blive sagt, at der ikke var tale om at sikre sig »gratis« arkitekthjælp. Kunstakademiet kan selvsagt ikke yde en sådan. En

Set. Annægade 16, 14 og 12, fotograferet 1964. Det særlige Bygningssyn.

aftale blev truffet, hvorefter arkitektelever, der ydede en brugbar indsats, fik »studenterløn«, og forskellen mellem det, der således blev betalt, og et egentligt arkitekthonorar blev indbetalt til Akademisk Arkitektforenings arbejdsløshedskasse.

Som bygherre overlod Bygningsbevaringsselskabet af 1971 A/S derefter saneringsarbejdet til Kunstakademiets restaureringsafdeling på det vilkår, at akademiet overholdt de i december 1970 stillede betingelser for den bevarende sanering, og hvad specielt nr. 14 angik, blev der i et notat af 6. august 1971 fremsat ønske om, at man forsøgte at komme igennem med en løsning, der indebar, at terrænet sænkedes såvel inde i som bag huset. Derved ville alene stueetagens rum ud til gaden kunne få det betænkelige prædikat af at være »kælder«, og med lidt god vilje måtte man kunne affinde sig med, at dette rum benyttedes f.eks. som »spisestue«, når alle andre rum havde rigeligt dagslys. Iøvrigt blev opgavens løsning helt overladt til akademiet, der som nævnt organiserede arbejdet således, at en enkelt elev (Jens Fredslund) under ledelse og tilsyn af arkitekt m.a.a. Ib Rasmussen blev knyttet særligt til opgaven. Jens Fredslund fik i 1972 afgang fra akademiet og har færdiggjort arbejdet som fuldt uddannet arkitekt.

I 1970 var der ikke taget endelig stilling til, om man ville indrette tagetagerne i nr. 12 og nr. 16 til beboelse, og saneringsforslaget omfattede ikke en sådan indretning. Ved arbejdets igangsættelse regnedes der fortsat ikke med særlige tagindretninger, men de blev dog fundet formålstjenlige, og alle tre huse er derfor nu udnyttede helt ud. De er gennemisolerede, har fået moderne varmeanlæg, gode køkkener og alle ønskelige sanitære indretninger. Hvad specielt nr. 14 angår, har bygningsmyndighederne godkendt den i notatet af 6. august 1971 foreslåede indretning, og tanken om at løfte hele huset har dermed kunnet skrinlægges. I den forbindelse skal det bemærkes, at den øvre del af huset rent faktisk svævede over grunden i flere måneder, medens udgravningen og støbningen af nye fundamenter gennemførtes. Bygningen var så at sige »ophængt« i nabohusene, og det har i det hele taget – også af hensyn til ordningen af de vanskelige afløbsforhold – været af væsentlig betydning, at der rådedes over nabohusene. Undersøgelsen af nr. 14 forsinkede istandsættelsen i et vist omfang, men her trådte *Det Thomsenske Legat* hjælpende til.

I foråret 1975 stod de tre huse færdige til indflytning. Kun nr. 14 indeholder bestanddele fra det 17. århundrede. Såvel nr. 12 som nr. 16 er i hovedsagen fra det 18. århundrede, men alle tre huse har været underkastet forandringer i tiden, siden de blev bygget, og det, der i de sidste fire år er gjort ved dem, er ikke blot en istandsættelse af noget eksisterende, men også en forbedring. Om nogen »tilbageføring« har der ikke været tale. Fonden for Dansk Bygnings-

Sct. Annægade 16, 14 og 12, fotograferet 1975. Nationalmuseet.

kultur har ønsket de værdier bevaret, som var bevaringsværdige, og samtidig gjort dem brugbare i et byområde, hvor det skal være godt at bo og arbejde for nutidsmennesker.

I Christian den Fjerdes unge dage var der strand, hvor de tre huse står i dag. Øresunds bølger skyllede ind over denne strand, og selv efter at kongen havde ladet Christianshavns vold opføre, var her temmelig fugtigt. På den anden side af Sct. Annægade var der endnu vand, og når det blæste, var her ikke så hyggeligt som nu. Grunden var i 1622 tilskødet en mand ved navn Johan Lauridsen, som senere blev byfoged på Christianshavn, og som i 1635 har været med til at affatte den ældste bevarede fortegnelse over huse på Christianshavn. I et brev fra 5. august 1630 klager han over, at der om vinteren kan være »så højvande«, at man næppe turde vove sig udendørs »en drik fersk vand at hente eller et stykke brød«. Det var ikke tilstande, som nogen i dag kunne ønske genskabt. Nu er terrænet – som vi har set – hævet, og der er langt fra husene til det salte hav, men der har også været en tid, hvor alt for mange mennesker var klumpet sammen i disse huse under uværdige forhold. Heller ikke det var et »miljø«, som noget fornuftigt menneske kan ønske genskabt. Lad fortiden være forbi. Det er dog egentlig det mest karakteristiske ved fortiden. Bevaringsarbejdet gælder *nutiden* og *fremtiden*. Opgaven er at bevare nogle af de værdier, som er skabt i fortiden, og forene dem med det bedste i nutiden.

I 1940'rne blev der – som vi har set – peget på disse småhuses værdi. I 1949 kom de på den officielle fortegnelse over fredede huse, og i 1961 rykkede de selvsagt ind på listen over bevaringsværdige huse i *Bevaringsplan Christianshavn*.

Det skyldes imidlertid i første omgang foreningen »Det Gamle Københavns Venner«, at de ikke blev revet ned få år efter. Man må i den forbindelse mindes landsretssagfører A. Richard-Møllers store arbejde for bevaringen. Først hen i 1960'erne begyndte det at lysne, men da der endelig blev almindelig forståelse for det ønskelige i gennemførelsen af »bevarende saneringer«, var det lige ved at være for sent. Men nu er denne »bevaringssag« – som altså er omkring 30 år gammel – endelig afsluttet.

Det er tre huse fredet på »gammeldags« vis, som her er istandsat, men de er *ikke* reddet takket være fredningsloven. Det er på grundlag af bestemmelser i saneringsloven, at de har kunnet istandsættes med støtte fra stat og kommune. Det gør en forskel. Redningen må ses som en sen frugt af de anstrengelser, der gennem mange år blev gjort for at få bevaringsbestemmelser ind i byplan- og saneringslovene. Ingen havde vist forestillet sig, at *fredede* huse skulle blive reddet på den måde.

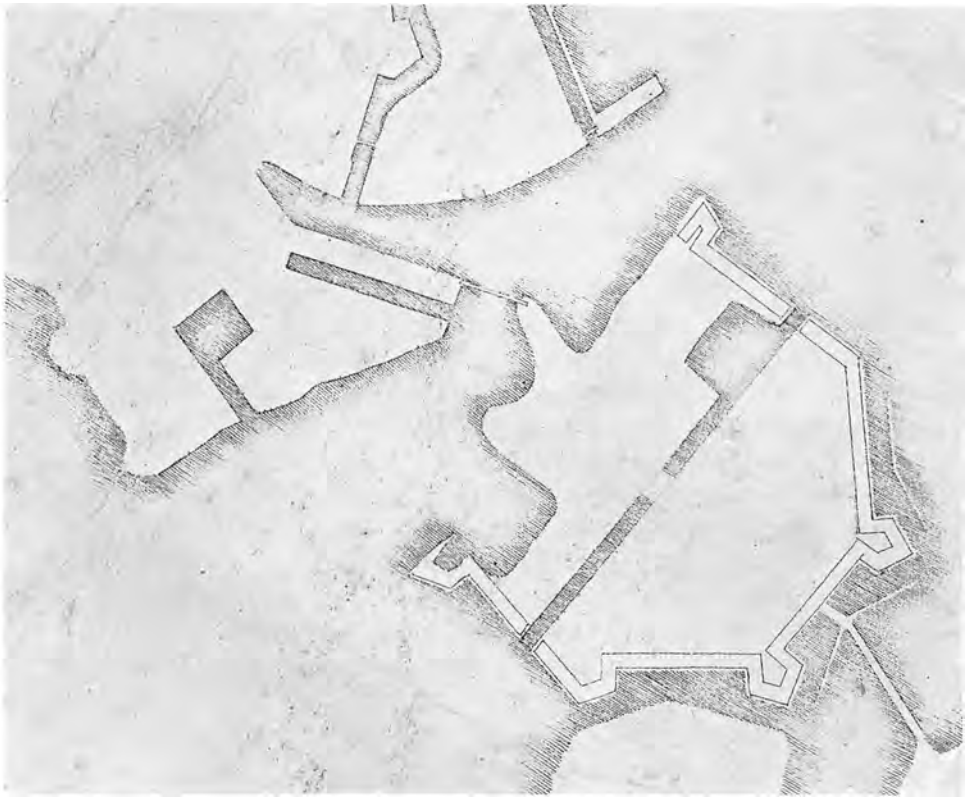

EN BYGHERRES TRÆNGSLER

Christian den Fjerdes Christianshavn blev projekteret som en fæstnings- og kanalby. Projektets iværksættelse fulgte næsten bogstaveligt dette program. Først fæstningsværker, så kanal, derefter by. Anlægget af fæstningsværkerne måtte selv sagt være et rent statsligt foretagende, men det blev kanalgravningen også. Der måtte altså i første omgang blive tale om storstilede jordarbejder. De er beskrevet i en kontrakt af 7. september 1617.

Fæstnings- og kanalarbejdet måtte nødvendigvis gå hånd i hånd med et vist opfyldnings- og planeringsarbejde, idet byen blev anlagt i et lavt strandområde, som til tider må have været helt overskyllet af Øresund. Med henblik på en kommende bebyggelse – og af hensyn til forsvarsstyrkernes bevægelighed – var det navnlig ønskeligt, at byens vigtigste gadestrøg hurtigt blev anlagt i et tilpas højt niveau, der sikrede god trafikering af området. I

Tegningen foroven viser Christian den Fjerdes Christianshavn på opmåling fra omkring 1648 af Københavns fæstningsværker. Nord opad. (1:10.000). Kgl. Bibliotek.

den forbindelse var det også hensigtsmæssigt straks at få nogle dybe grunde bag østvolden opfyldt. Så måtte ordningen af resten – herunder de private byggegrunde – følge efter.

Christianshavns torv – fæstningens »alarmplads« – kom til at ligge på en lille langstrakt ø, »Refshaleholmen«, hvis højeste punkt lå to alen over det, vi nu kalder »daglig vande«, og kun meget sjældent blev overskyllet. Kontrakten bestemte, at et stort areal – med tilhørende gader – bag østvolden skulle fyldes op for kongens regning, så det kom til at ligge i tre alens højde. Så var det i sikkerhed. Området ville få, hvad der i kontrakten betegnes som »sin tilbørlige højde«. Den samme højde må være tiltænkt byen som helhed.

Christianshavns Kanal skulle gå tværs gennem Refshaleholmen, og man må forestille sig, at en væsentlig del af det materiale, som kanalgraveriet bragte op, blev brugt til opfyldning på kanalens sider, så det blev muligt at føre kanalgaderne – de kommende »overgader« – ud langs kanalen i »tilbørlig højde«. Den første begyndelse til Overgaden neden Vandet kunne derfor få karakter af en dæmning, der skød ud fra Refshaleholmen. Strandgade blev anlagt op til et »kajdige« ud til havnen, og dette dige var allerede gennem kontrakten fra september 1617 sikret en passende højde. Man må derfor gøre sig klart, at der i byens første år ikke blot var vand i kanalen mellem »overgaderne« men også lave, delvis oversvømmede arealer mellem Strandgade og Overgaden neden Vandet.

Hvor Sct. Annægade skulle anlægges mellem Strandgade og Overgaden havde Refshaleholmens strand mødt Øresund, og noget tyder på, at der her var en strandvold foran et lavere liggende område med vandhuller og sligt.

Fremgangsmåden var nu den, at de, der ville bygge på Christianshavn, selv måtte sørge for den fornødne opfyldning af grundene. Når man spekulerer på årsagerne til, at Christianshavn blev udstykket i relativt få storgrunde, må dette rent tekniske forhold tages i betragtning. Der var ikke tale om et areal, som fra det offentliges side var gjort byggemodent. Det nødvendige opfyldnings- og planeringsarbejde egnede sig bedst til at blive fordelt på et begrænset antal velfunderede og duelige folk, der hver fik et solidt stykke af de »dæmningsagtige« gader at gå ud fra. En udstykning i mindre grunde havde krævet en ganske anden indsats fra myndighedernes side.

Gamle kort giver os oplysning om, hvem der tegnede sig for storgrunde, og fortæller os samtidig, hvad det var for en by, de pågældende gik ind på at bygge. Om flere af de grunde, der lå langs Strandgade kan der tilmed siges adskilligt om, hvordan arbejdet blev grebet an. Væsentlige dele af bebyggelsen er endnu i behold. En storgrund kunne bebygges med flere solide forhuse, og få vidtstrakte gårdarealer lagt ud i et niveau omtrent som Strandgades. De byggende har ved betragtning af grundkortet kunne anse det for en selvfølge,

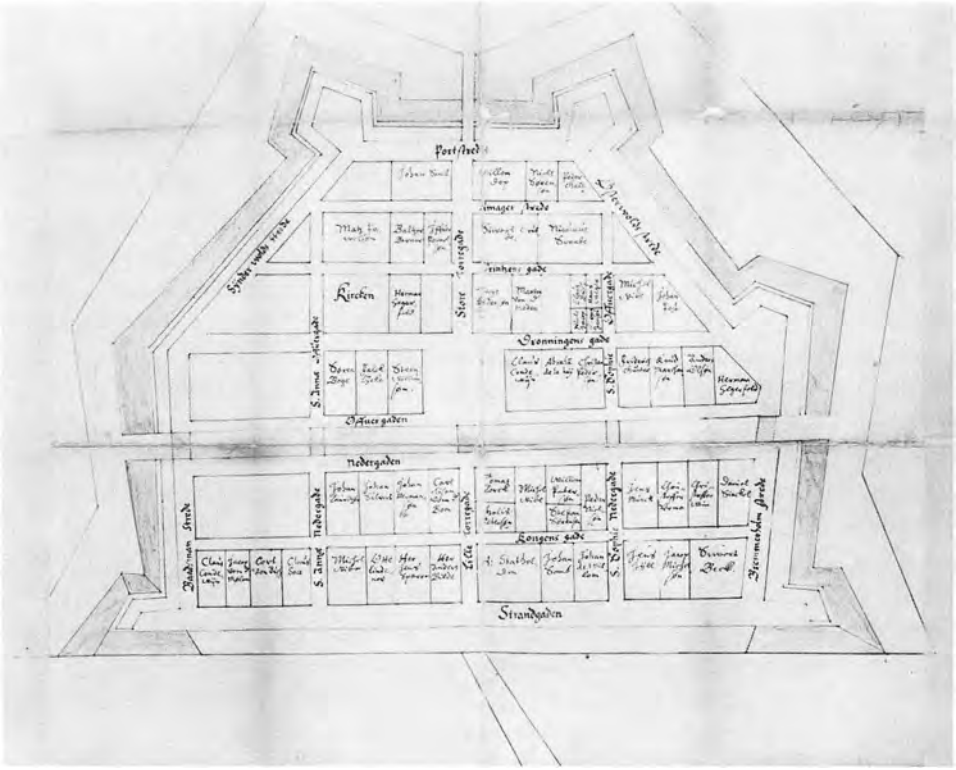

På den ældste kendte kopi fra omkring 1620 af planen til Christianshavn gør kongens egen »plads« sig gældende ved de fire »navnløse« grunde mellem Sct. Annægade og Volden. Johan Lauridsens navn er indskrevet på den grund mellem »Nedergaden« (Overgaden neden Vandet) og »Kongens gade« (Wildersgade), som ligger nærmest det kongelige område (ca. 1:6.500). Sydøst opad. Rigsarkivet.

at hele byen stort set skulle op i dette niveau – kongens tre alen – dog naturligvis med en svag hældning, så rendestensvandet fra grunde og gader kunne ledes bort.

Blandt de mange, der tegnede sig for grunde, var der imidlertid en, som gjorde regning uden vært. Det var Johan Lauridsen, som skrev sig for en grund, der strakte sig norden for den »dæmning«, som blev opkastet på nordsiden af Christianshavns Kanal. Han havde med planen i hånden kunnet regne med, at dæmningen straks blev ført igennem til byens østvold, så han fik havet på tilbørlig afstand. Men det skete ikke, før mange år var gået. Christian den Fjerdes ingeniører var kommet til kort. Det østlige område, de skulle have ordnet, omfattede alle karreerne mellem Sct. Annægade og volden bortset fra karreen bag Strandgade, men det har åbenbart knebet med at få

opfyldningsmateriale frem. I alle tilfælde er det givet, at i Christian den Fjerdes tid blev dæmningen med kanalgaden »Overgaden oven Vandet« ikke anlagt længere end til det sted, hvor den skulle krydses af Sct. Annægade, og hvad en strækning af denne gade angik, blev også den i første omgang kun en »dæmning« ud til vandet. Resultatet var, at Christianshavns Kanal for så vidt ophørte med at være kanal ud for hjørnet af Sct. Annægade og Overgaden. I stedet for en kanal, fik man et stort vandareal, der gennem en bred åbning i østvolden stod i direkte forbindelse med Øresund. På et kort kunne det godt tage sig ud som et havnebassin og i nogen udstrækning kunne det også bruges som sådant, men i realiteten var det en temmelig barsk løsning for dem, der skulle bo på hjørnet af Sct. Annægade og Overgaden. I alle tilfælde var det en løsning i strid med den plan, Johan Lauridsen havde fået forelagt og troet på. Det kan da heller ikke undre, at han gjorde vrøvl.

I kontrakten fra 1617 stod der, at kongens egen »plads« (de fire karreer mellem Sct. Annægade og volden) skulle »have sit afløb i stranden ad gaderne«. I praksis måtte rendestensvandet fra bydelen »oven vandet« føres til kanalen og derfra videre til »stranden«, men også en god del af afløbet fra byen »neden vandet« måtte den vej ud, således at Christianshavns Kanal fra første færd kom til at fungere som »åben kloak« for bydelen. Sct. Annægade er sikkert derfor anlagt med fald fra Strandgade ned mod kanalen.

Det ser ud til, at man – for overhovedet at få skøde på en af de lavtliggende grunde, man havde tegnet sig for – først måtte gøre dem »byggemodne« gennem opfyldning. Johan Lauridsen fik skøde den 29. september 1622 og har vel da – efter terrænforholdene at dømme – allerede opfyldt en del af arealets sydvesthjørne, hvor den store hvide gård Overgaden neden Vandet 39 findes i dag. Her har han formentlig også bygget sig sit eget hus, og det er nærliggende at forestille sig, at han derefter er gået videre med opfyldnings- og byggearbejdet, som kan have strakt sig over en længere årrække. Vi ved, at han havde fået grunden bebygget ud til alle tre gadesider i 1635, og han har vel netop valgt en grund med tre gadesider for at få plads til det størst mulige antal huse med egen facade ud til offentlig gade. Det er naturligvis nærliggende at forestille sig, at han, da han gik i gang, havde en nogenlunde fast forestilling om, hvordan han ville bebygge hele grunden, men der er ingen holdepunkter for at betragte bebyggelsen rejst efter en egentlig helhedsplan, således at forstå, at der forelå en tegning, hvorefter bebyggelsen iværksattes som et samlet byggeri. Kun et af Lauridsens huse står tilbage. Alle de andre er borte, men den omstændighed, at de mange små grunde langs Sct. Annægade er af omtrent samme størrelse, og at disse ejendomme med deres bebyggelse i 1675 vurderes ens, må få os til at tro, der har stået huse af samme art, som det bevarede, på de andre grunde. Lauridsen er noteret som eneejer af

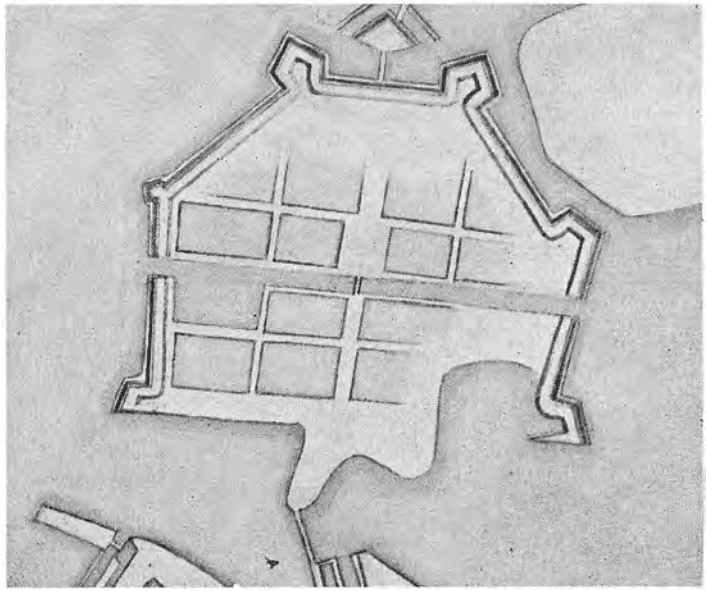

Christianshavn. Udsnit af Københavnskort udført efter opmåling af Christopher Heer ca. 1660. 1:10.000.

det hele endnu i 1650'erne. Udstykningen i smågrunde fandt først sted senere hen i århundredet, og der kan ikke være tvivl om, at Lauridsens bebyggelse har bestemt grundgrænserne. Går man imidlertid ud fra, at Lauridsen har bygget en række småhuse på grundene, kan man ikke slutte, at de har været rejst under et. Der kan f.eks. være bygget et eller to om året, alt efter hvad han formåede at skaffe af kapital. Forskellige forhold tyder på, at det endnu bevarede hus (nr. 14) er bygget op til et forlængst forsvundet hus i syd medens den anden side har stået med fri nordgavl ud til den grund, et ligeledes forlængst forsvundet hus derefter blev opført på. Man kan forestille sig en situation, hvor der har været bygget huse ud til Overgaden og ned langs Sct. Annægade til og med det nuværende nr. 14, der så har stået som en etetages »bod« og vist sig udadtil med en kort, firefags gadefacade og en væsentlig længere gavlvæg kronet af en høj, frit knejsende gavlspids, festligt formet med skråbånd i tavlene. Først derefter er der bygget videre, idet Lauridsen dog ikke undlod at give det nye hus egen gavl op til den allerede opførte.

På tilsvarende måde er bebyggelsen fra Strandgade fortsat ned langs Sct. Annægade for først til sidst at nå Wildersgade – eller »Kongensgade«, som denne gade midt mellem Strandgade og Overgaden oprindeligt kaldtes.

Der kendes helt fra middelalderen sammenhængende rækker af småboliger bygget under eet, og det kunne for så vidt være nærliggende at forestille sig grundene i Sct. Annægade bebygget med en sådan række boliger under fælles

Sct. Annægade 14. Udgravning i stuen, fotograferet da lerlagene var nået (sml. tegningen s. 23). Over blåleret i det dybeste hul ses tørvelagene og derover (tv.) rester af væg mellem stue og gang. Over syldstenenene skimtes den opr. rem og de hulrum, der markerer, hvor stolperne har stået. I baggrunden th. ses skorstensfundamentet.

tag, men – som det vil forstås – kan tanken herom ikke føres videre, og der er derfor desværre intet grundlag for at tegne nogen rekonstruktionsskitse, der klart viser hele Lauridsens Sct. Annægadebebyggelse.

I det efterfølgende skal det nærmere beskrives, hvorledes det bevarede hus oprindelig har været et enetages bindingsværkshus med højt stejlt tag. Vi kan af gamle skøder se, at der har stået tilsvarende huse på nabogrundene, men ud over, at de åbenbart har stået der allerede 1635, skal der ikke her siges meget mere derom, bortset fra at Lauridsen allerede 1630 synes at have haft vanskeligheder med at få udlejet det, han indtil da havde bygget.

Den 5. august 1630 beretter han om sine genvordigheder på Christianshavn som følge af, at han »for nogle år siden har begyndt at bygge efter vor nådige herre og konges begæring«. Lauridsen, der har »begyndt på den bare strand at indhegne«, hævder, at han har arbejdet, hvor der var »ved tre alen vand«. Det lyder måske overdrevet, men kan dog forstås sådan, at der har været dybt vand sine steder på grunden, og at der ved højvande kunne blive op mod tre alen dybt. En fransk rejsende fortæller i 1629, at der på Christianshavn er fyldt med moradser, og da Lauridsens grund givetvis lå lavt, kan vi ikke undgå at forestille os et areal af meget ujævnt og vandfyldt karakter. Hvordan han har indhegnet det, ved vi ikke, men prøveboringer og gravninger under huset nr. 14 viser tydeligt, at der er bragt store mængder fyld til

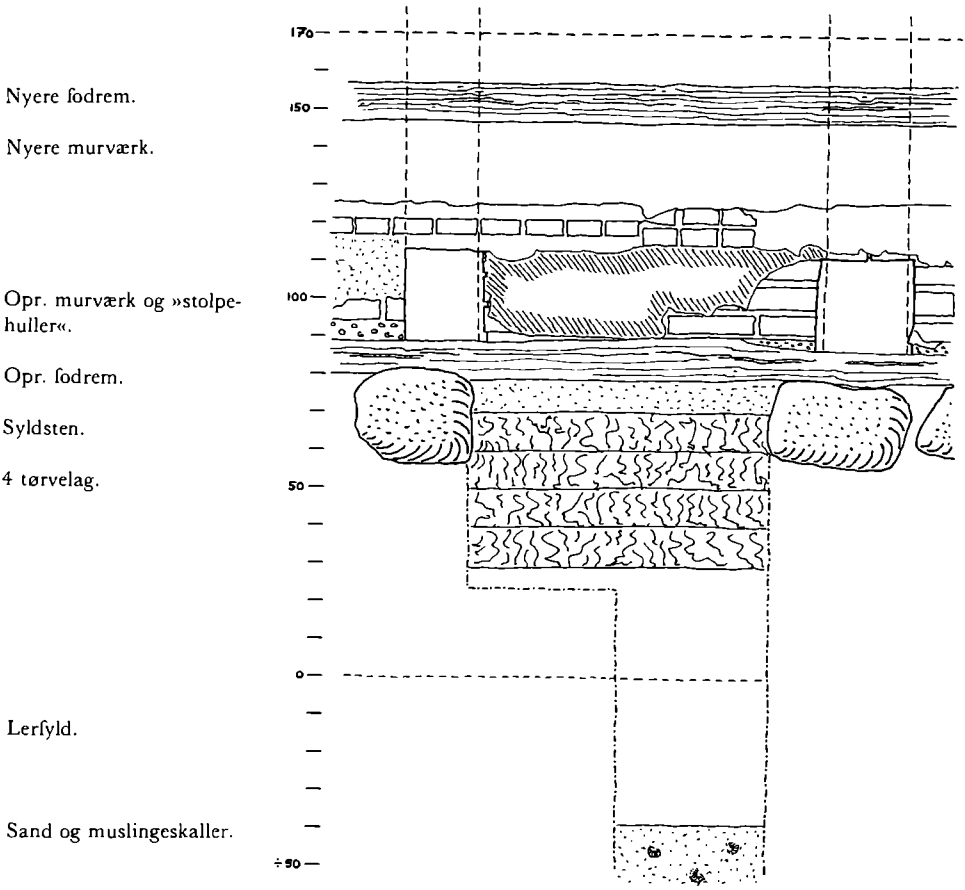

området, således at der over en sandstrand, som på sine steder lå indtil 40 cm under vandoverfladen, blev kastet så meget ler, at man kunne få en jævn overflade ca. 20-40 cm over »dagligt vande«. På de bedst undersøgte steder var der et ca. 40 cm tykt lag gråt og gult ler nederst og et tilsvarende lag blåler ovenover. Lagene tyder på materiale fremkommet ved opgravning, hvor kanalen eller voldgraven blev anlagt, og dette materiale kan så være ført på pramme eller med kærrer til Lauridsens grund. Men en flade, udlagt med vådt blåler, har ikke været den bedste som byggegrund. Den er stabiliseret og gjort mere modstandsdygtig mod overskylning ved udlægning af græstørv i store flader – gerne fire over hinanden. Datidens »voldmestre« brugte sædvanligvis græstørv til sådanne arbejder. Græstørvene under huset nr. 14 var

hentet i et fugtigt terræn med småsøer og pytter og var ikke egentlige græstørv, men tørv dannet af en art mos, en græslignende *krybehvene*, der sikkert har været udbredt i området langs Amagers nordkyst. Tørvene var lagt med bunden i vejret, og de fire lag dannede et ca. 40 cm tykt lag, der gav »lergrunden« et solidt »jordsmon« beliggende ca. 60-70 cm over daglig vande. Vi tør nok gå ud fra, at den ældste Sct. Annægade var anlagt i dette niveau ud for de huse, vi har undersøgt.

Om opførelsen af det nuværende hus nr. 14 på den her beskrevne grund kan vi i korthed sige følgende: Der er først udlagt en stensyld som – for ydervæggenes vedkommende – godt kan være bragt på plads før tørvelagene blev nedlagt. Denne syld har bestået af tætliggende rækker store kampesten, og et tilsvarende tæt fundament er også lagt under det sted, hvor skorstenen skulle opbygges, medens der kun blev lagt sten med store mellemrum – nedgravet i tørvelagene – hvor man skulle have skillerum. Derefter er husets egetræsfodtømmer lagt hen over syldstenene, som holdt træet frit fra jordsmonnet. Undersiden af fodtømmeret lå ca. 8-10 cm over jordsmonnet og altså omkr. 70-80 cm over det, der i dag er »dagligt vande«. Af den oprindelige stensyld blev det meste påtruffet ved udgravningen i 1972. Der gjordes dog ikke store forsøg på at finde spor deraf i den side af huset, som vendte ind mod nr. 16, da området her var stærkt forstyrret dels ved gennemgravning til kloak og andre ledninger og dels ved anlægget af kælderen under nr. 16. Resterne af loftsbjælken nærmest nr. 16 har imidlertid spor af bindingsværksskillerum, og der kan ikke være tvivl om, at der under denne bjælke har været såvel fodrem som syld. Fodremmene under gade- og gårdfacader var borte, men af fodremmen under væggen ind til nr. 12 fandtes rester oven på en kraftig syld. Loftsbjælken nærmest nr. 12 har taphuller efter en bindingsværksvæg, men de påtrufne rester af en fodrem lå ikke lige under loftsbjælken. Huset har sat sig, og der har rimeligvis fundet en »forvridning« sted.

Af de indre skillerum fandtes imidlertid betydelige rester oprindeligt fodtømmer. Af særlig interesse var afdækningen af fodtømmeret under skillerummet ud til gangen mellem husets for- og bagside. Her var så meget bevaret, at man kunne konstatere, hvor stolperne havde stået, og derefter med sikkerhed sige, at det gamle fodtømmer havde hørt til den stump bindingsværksvæg, der endnu delvis var bevaret i køkkenet, og afsluttet oventil af en gennemgående bjælke svarende til husets andre bjælker. Det var herefter muligt med stor sikkerhed at sige, at husets bjælkelag havde ligget ca. 268 cm over underkanten af fodtømmeret. Af oprindelige skillerum fandtes yderligere rester af to, således at planen kunne optegnes.

En lang gennemgående gang havde fra første færd optaget det ene af husets fire fag. Af de øvrige tre var en næsten kvadratisk stue ud til gaden adskilt fra

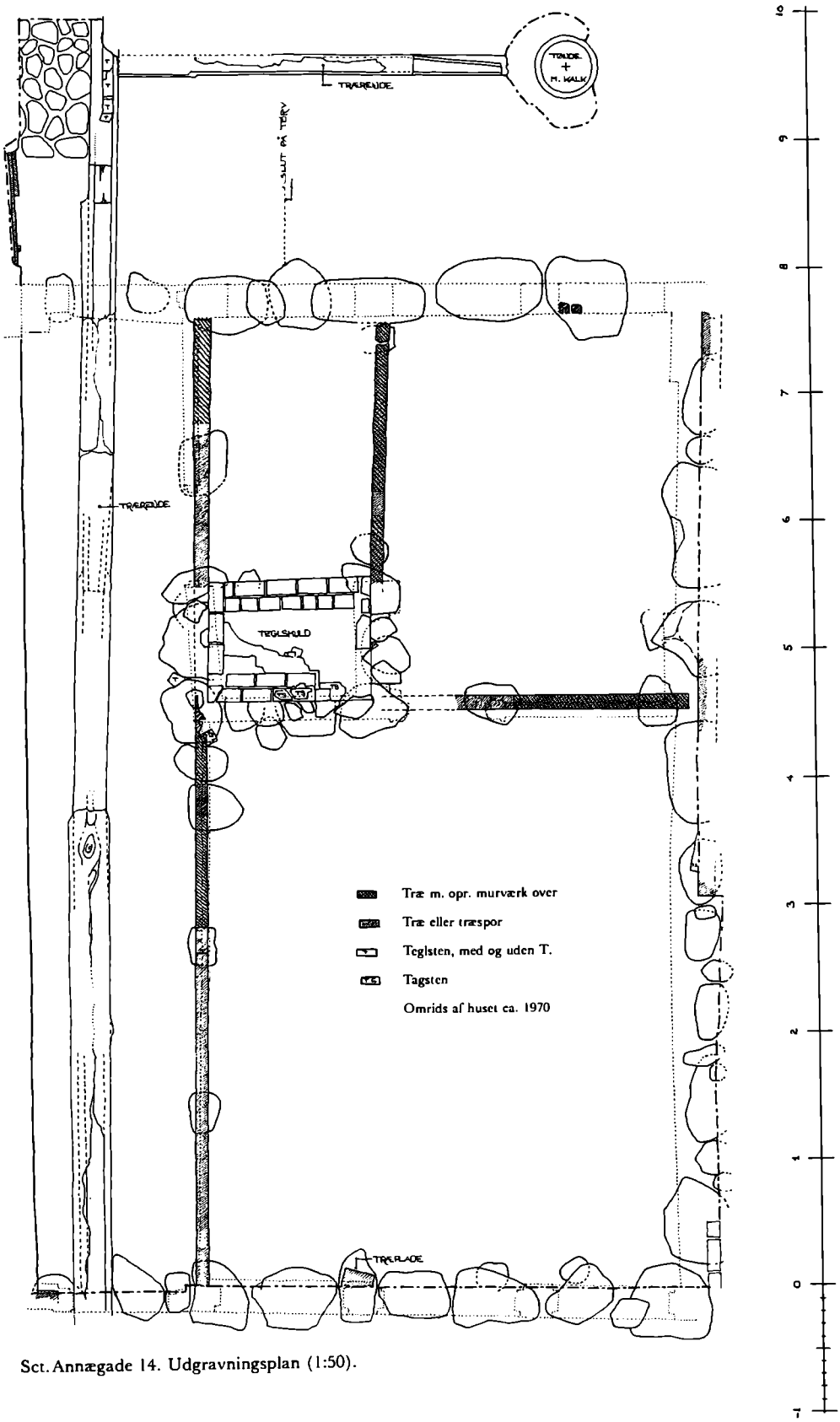

Sct. Annægade 14. Udgravningsplan (1:50).

På fotografiet ses den udgravede underdel af skorstenen Sct. Annægade 14. Ildbænken har været forhøjet i flere etaper, jfr. opmålingen øverst på næste side. Tegningen under fotografiet viser, hvordan skorstenen oprindelig var indbygget mellem to vægge rejst på fodremme (1 og 2), der siden hen er bortrådnet med udskridning af vægge og skorstensvanger som følge. Det underste af stolpen (3) i væggen ud til gangen er ligeledes bortrådnet (Mål 1:20). Ildstedet (4) er vist på opmålingen s. 25.

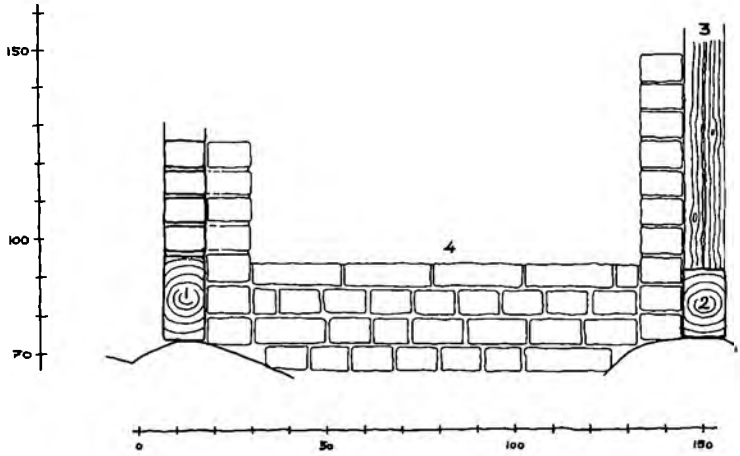

et mindre – også næsten kvadratisk – kammer på to fag og et køkken på et fag ud til gården.

Husets oprindelige skorsten var opbygget i køkkenets bagende op til de tre bindingsværksskillerum. Det har været en stor åben skorsten med ildsted næsten helt nede i gulvhøjde og med sider som kun var ½ sten tykke. Det ældste køkkengulv var utvivlsomt af træ, idet der fandtes tydelige rester af træ

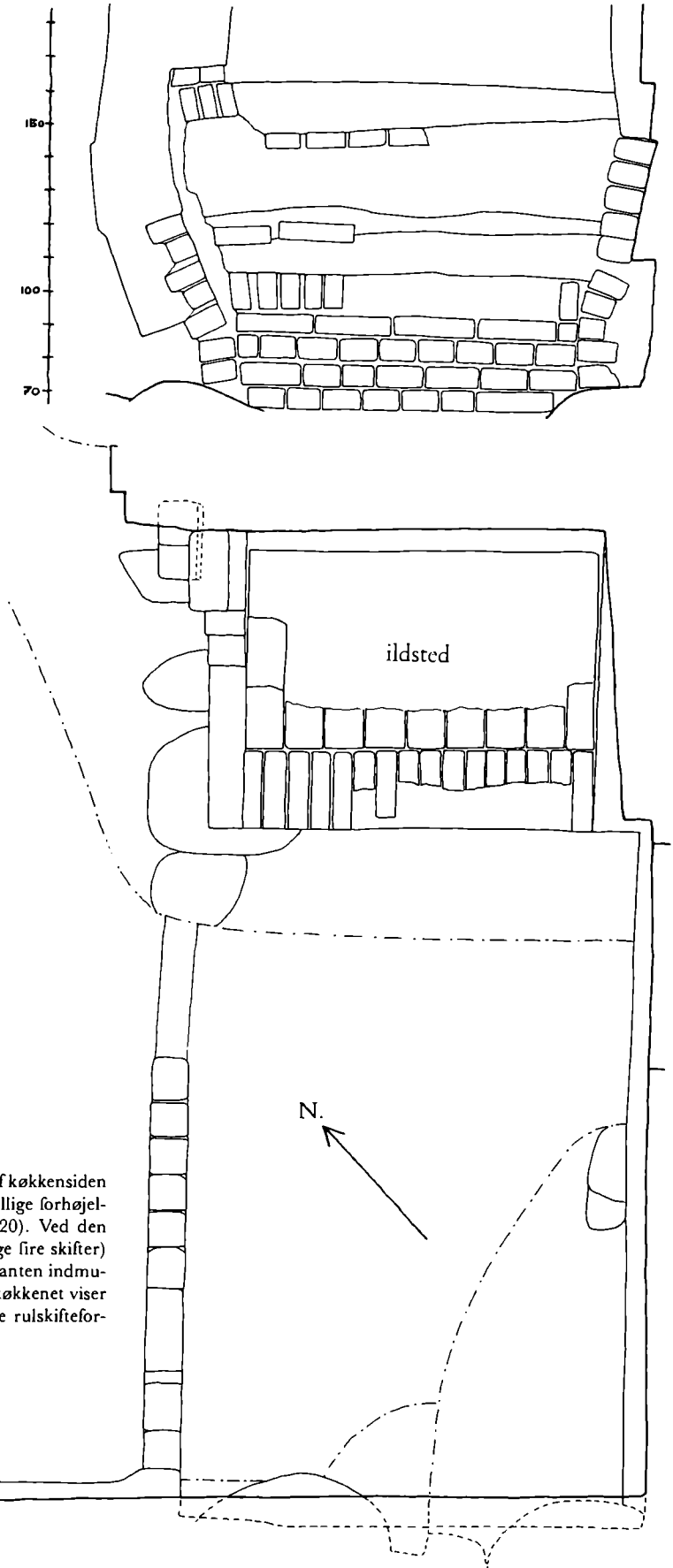

Sct. Annægade 14. På opmålingen af køkkensiden af skorstenens underdel er de forskellige forhøjelser af skorstensbunden angivet (1:20). Ved den første forhøjelse (over de oprindelige fire skifter) og den sidste forhøjelse er der i forkanten indmuret rulskifter. Planen (forneden) af køkkenet viser skorstenen med rester af den første rulskifteforkant (1:20).

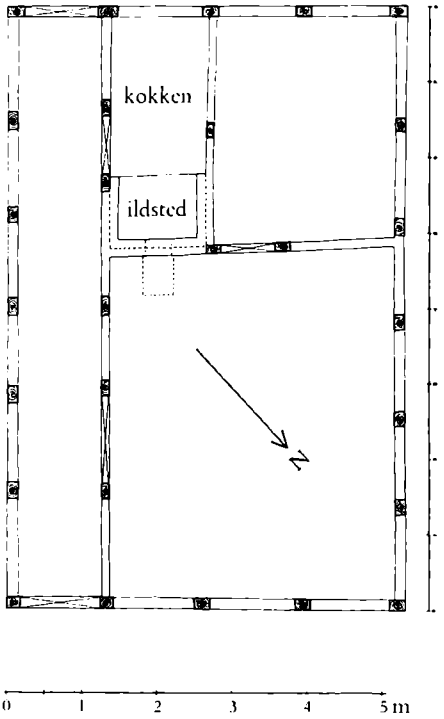

Plan af Sct. Annægade 14. Rekonstruktionsskitse i mål 1:100.

ud for fodremmen, men over dette trægulv er siden lagt et fast lergulv, der omtrent flugtede med fodtømmerets overkant.

Af grunde, som senere skal omtales, var ikke en af husets stolper bevaret i sin helhed. Heller ikke det skråbånd, som kunne ses i den lange gangs skillerum, var bevaret ned til fodremmen, men over denne var der rester af et oprindeligt murtavl, som viste, hvorledes skråbåndet var forløbet, og der kunne på grundlag af de bevarede stolperester og taphuller siges en hel del om, hvor stolperne havde stået, og hvor lange de havde været. Dette sidste kunne for facadestolpernes vedkommende have voldt problemer, hvis ikke en stor del af det oprindelige tagværk havde været bevaret. Da dette imidlertid var tilfældet, kunne man straks konstatere, at huset ikke blot havde haft en høj beboelsesetage, der målte ca. 280 cm (ca. 4½ alen) fra køkkengulvet til loftet mellem bjælkerne, men også var udstyret med en særdeles rummelig loftsetage, idet huset byggedes med et »styrtrum«, som fremkom ved, at spærene ikke blev rejst umiddelbart over bjælkelaget, men over en delvis bevaret rem, som var lagt over stolpeenderne ca. 40 cm over bjælkerne. Disse var tappet ind i stolperne men ikke med gennemgående tapper. Bjælkerne var mærkeligt nok fastholdt med jernankre, og noget kunne tyde på, at stolperne

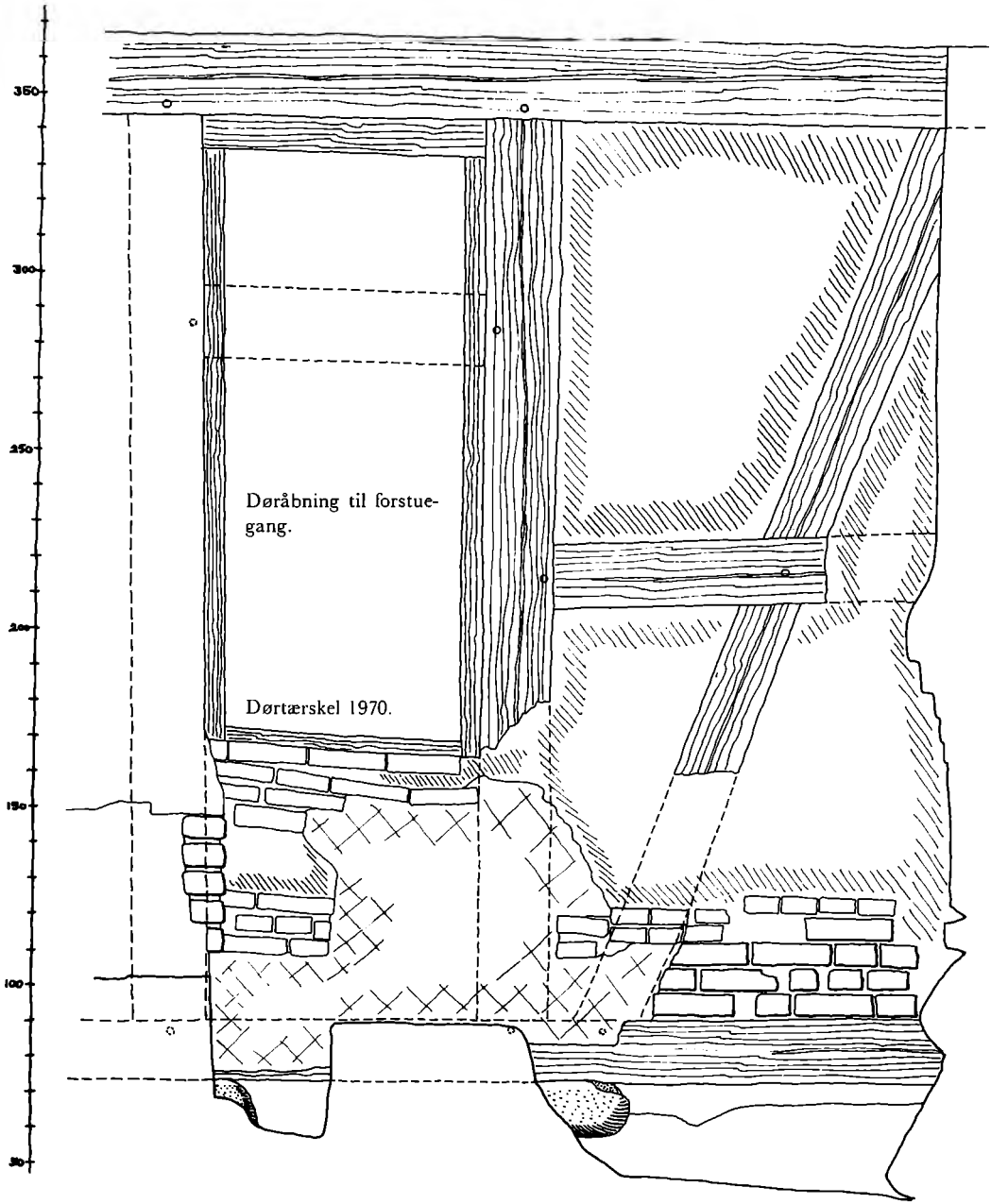

Sct. Annægade 14. Væg i køkken opmålt efter udgravning (Mål 1:20). Væggens anden side ses på billedet s. 9.

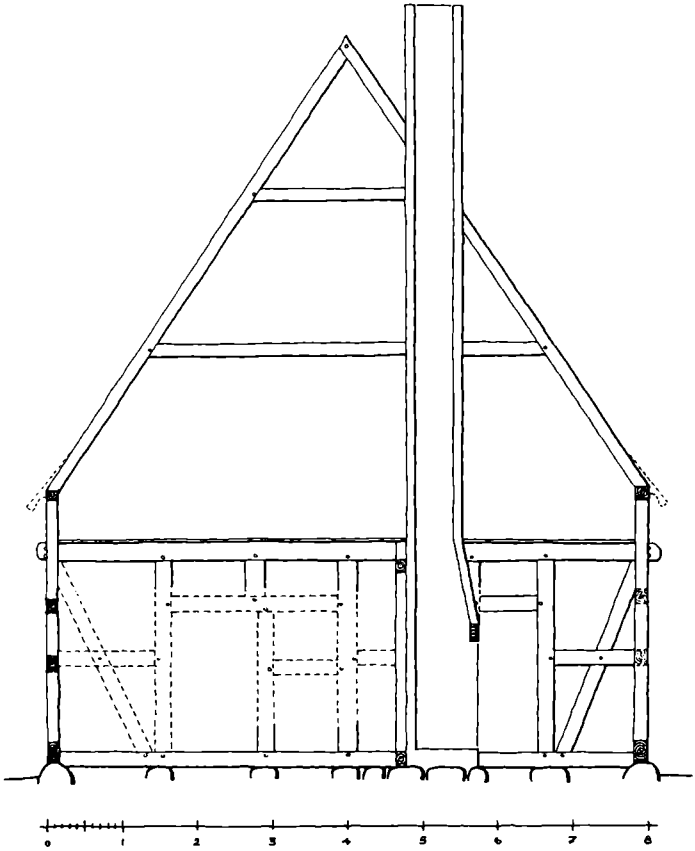

Sct. Annægade 14. Snit af det oprindelige hus (rekonstruktion i 1:100). Der er intet belæg for vinduernes placering. Heller ikke skorstenspibens udformning kendes.

er fornyede på et eller andet tidspunkt. Har der oprindeligt været gennemstukne bjælkeender, må disse derfor være afkortede, så de kunne stikkes ind som tappe i stolperne og fastholdes med ankre. – De underste hanebjælker lå 245 cm (ca. 4 alen) over bjælkelaget. Hvad ydervæggenes fyldtømmer angik, kunne gavlspidsen ind til nr. 12 optegnes med stor præcision, men façadens løsholter og husets oprindelige vinduer var alle gået tabt.

Så meget var i behold af det oprindelige hus, at det må kunne karakteriseres som et velbygget bindingsværkshus med udmurede tavl og med et tagværk egnet til at bære det tegltag, som Lauridsen ifølge skødet var forpligtet til at lægge op, når man skulle imødekomme kravet om opførelse af »god købstadsbygning«.

Men bygningen lå for lavt.

På et eller andet tidspunkt efter at huset var færdigt, blev Sct. Annægade hævet. Fodtømmeret og stolpeenderne, der tidligere havde været fri af jords-

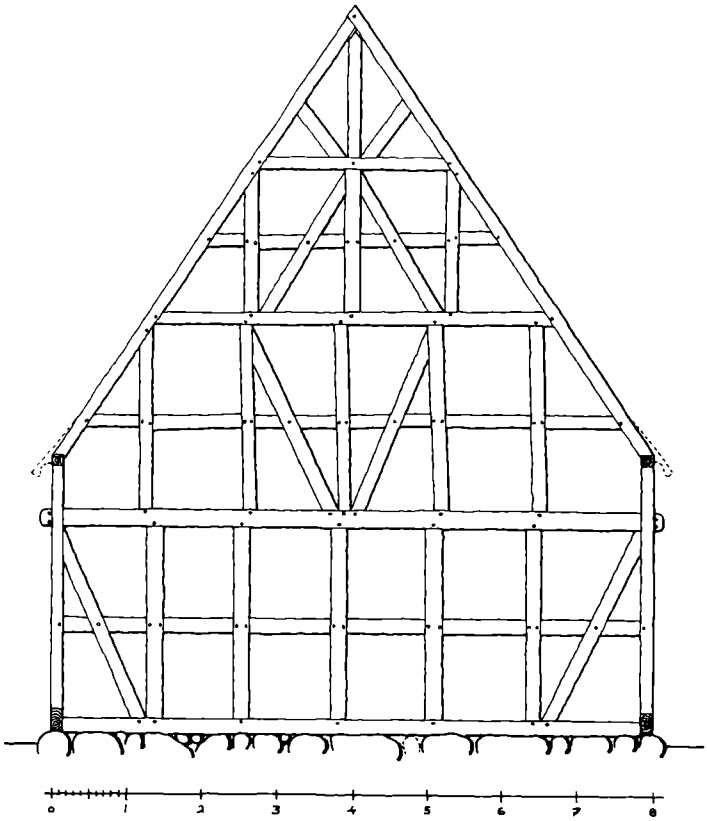

Sct. Annægade 14. Oprindelige gavl mod nordvest. (Rekonstruktion i 1:100).

monnet, blev dermed dømt til undergang. Til en begyndelse er tømmeret ud mod gadeforhøjelsen blevet truet, men forandringen har også haft betydning for gårdarealerne og deres afvanding. Hvordan beboerne har kæmpet mod de vanskeligheder, der opstod, kan ikke beskrives i alle enkeltheder, men den omstændighed, at køkkengulvet er løftet i fire omgange, således at køkkendørens tærskel i 1972 lå ca. 80 cm over fodremmen, der nok oprindeligt har tjent som tærskel, siger lidt om, at der ikke kun har været tale om en enkelt gennemgribende forandring. Nabohusene blev med tiden fornyet og tilpasset til det højere gadeniveau, men nr. 14 holdt stand. I kampen for at overleve måtte stolperne ud til gaden have noget nyt at stå på. Oven på de gamle syldsten murer man da et fundament, så man kommer op over jordsmonnet, og på dette fundament kom væggen til at hvile. Men det var ikke noget fugtighedsisolerende fundament og man har sikkert stadig haft vrøvl med stolpeenderne. Hvordan det nu end er gået, så har reparationer og nyindret-

Under udgravningen af Sct. Annægade 14 fandtes en mønt fra 1657 i påmuringen over den oprindelige syld ud til gaden.

ninger medført, at vi i dag kun i hovedtrækkene kan sige, hvornår og hvorledes de forandringer er gennemført, som op igennem tiden har ført til, at det meste af de oprindelige gamle underfacader er gået helt eller delvis tabt, uden at det gamle bjælkelag er forrykket. I fundamentet over de gamle syldsten mod gaden sad en mønt fra Frederik den Tredies tid indmuret. Det er naturligvis for lidt til at datere et murerarbejde, men usandsynligt er det ikke, at arbejdet er udført i anden halvdel af det 17. århundrede, i alle tilfælde ikke før 1657.

Når det ovenfor er sagt, at bjælkelaget ikke er forrykket, må dette tages med et vist forbehold, som stort set gælder alle gamle bindingsværkshuse, der som bekendt er særdeles levende og medgørlige, når tidernes ugunst sætter ind. Syldsten sætter sig, og egestolper slår sig med mere eller mindre øjensynlige følger. Vi får aldrig at vide, hvor pertentligt et gammelt, skævt hus har været opført, men vi kan ofte se, at skævhederne i et vist omfang må være kommet til sidenhen. Det gælder naturligvis også huset Sct. Annægade 14, og vi kan ikke på centimeter angive, hvordan det oprindelig så ud, men det gør mindre. I alt væsentligt kan vi optegne, hvordan det gamle hus var bygget, og tilføje, at det formentlig havde små blyindfattede vinduer, da det i sin tid var nyt, og man fra dets dør kunne se ud over vandet på den anden side af Sct. Annægade.

Om sommeren kunne her nok være dejligt at være, men vi forstår på Johan Lauridsens brev fra 1630, at det var en tvivlsom fornøjelse at bo her, når vinterstormene fik vandet til at rejse sig. Så har saltvandet slået mod Sct. Annægade-dæmningen og skyllet ind over den smalle gade. Når han klager over, at man end ikke tør vove sig ud »en drik fersk vand at hente«, giver han samtidig myndighederne en mindelse om, at det kneb med vandforsyningen til byens huse. De »tekniske installationer« begrænsede sig til ildstedet. Men i 1633 løser kongen drikkevandsproblemet. Vand fra Peblingesøen ledes til Christianshavn, idet det føres gennem blyrør under havneløbet (»under det

salte vand og den hårde dybe strøm«). En teknisk bedrift. Husejerne kunne nu få indlagt vand på deres ejendomme.

Da der ikke er efterladt os præcise målinger af høj- og lavvande omkring København i 1620'rne og 1630'rne, kan vi kun omtrentlig beskrive tilstandene i husets første tid, men hvis der ikke er sket meget væsentlige forandringer i vejrforholdene, kan man udlede et og andet af de målinger, som er foretaget siden 1889. Af en statistik, der omfatter tidsrummet 1889-1925 fremgår det, at man i gennemsnit en gang om året får højvande på mere end 1 meter, at man hvert tredie-fjerde år risikerer højvande på over 125 cm, og at der – i gennemsnit – er 10 år mellem måneder, hvor vandet stiger til over 150 cm. Det højeste, der er målt, er 160 cm. Hvis lignende tilstande har hersket i tiden mellem 1620 og 1630 er det klart, at de dele af Christianshavn, der blev udlagt i tre alens højde, d.v.s. ca. 190 cm over et niveau, der nogenlunde må have svaret til nutidens »daglig vande«, har været i sikkerhed mod oversvømmelse, medens Sct. Annægadehuset med dets fodrem, der kun lå ca. 80 cm over dette niveau, må være berørt af højvandet næsten hvert år, og ind imellem har haft vandet indenfor i stuen. Efter statistikken at dømme skulle det kunne ske i december, og man kan ikke nægte, at billedet, som nutidens statistik lader udmale, er en ganske god baggrund for læsningen af Lauridsens klageskrift.

Da kontrakten om fæstningsanlægget blev sluttet, var det meningen, at voldgraven skulle adskilles fra det åbne hav ved et dige, som »volden og byen fra strandvand og havets vækst kan befri«, men udførelsen af dette store forværk blev ikke gennemført.

Man kan så spørge, om dog ikke Christianshavns Vold kunne tjene som dige, men hertil må svares, at der ikke er noget, der tyder på, at vandet i Christianshavns Kanal kunne holdes i en lavere højde end Øresund. Der er i kontrakten fra 1617 en vending om, at voldene skulle have en så høj underbygning, at de kunne være »fri for vand, når det rejser [sig] i graven eller i stranden«, men hvad med byen og kanalen? Vi har ingen efterretninger om sluser og pumper.

Det har – som allerede berørt – utvivlsomt været meningen, at kanalen skulle tjene til afvanding af hele området inden for voldene og »kajdiget« langs Strandgade. Alt tyder på, at der har været regnet med frit afløb fra gaderne ud til denne kanal. Har »overgaderne« en overgang skullet tjene som diger, må det huskes, at det varede en rum tid, før de blev fuldførte, og Lauridsens ord taler deres tydelige sprog om, at højvandet i hans tid fik lov at gøre sig gældende i byen. Det havde han næppe vovet at hævde over for Kancelliet på den anden side af havneløbet, hvis det ikke var en kendsgerning.

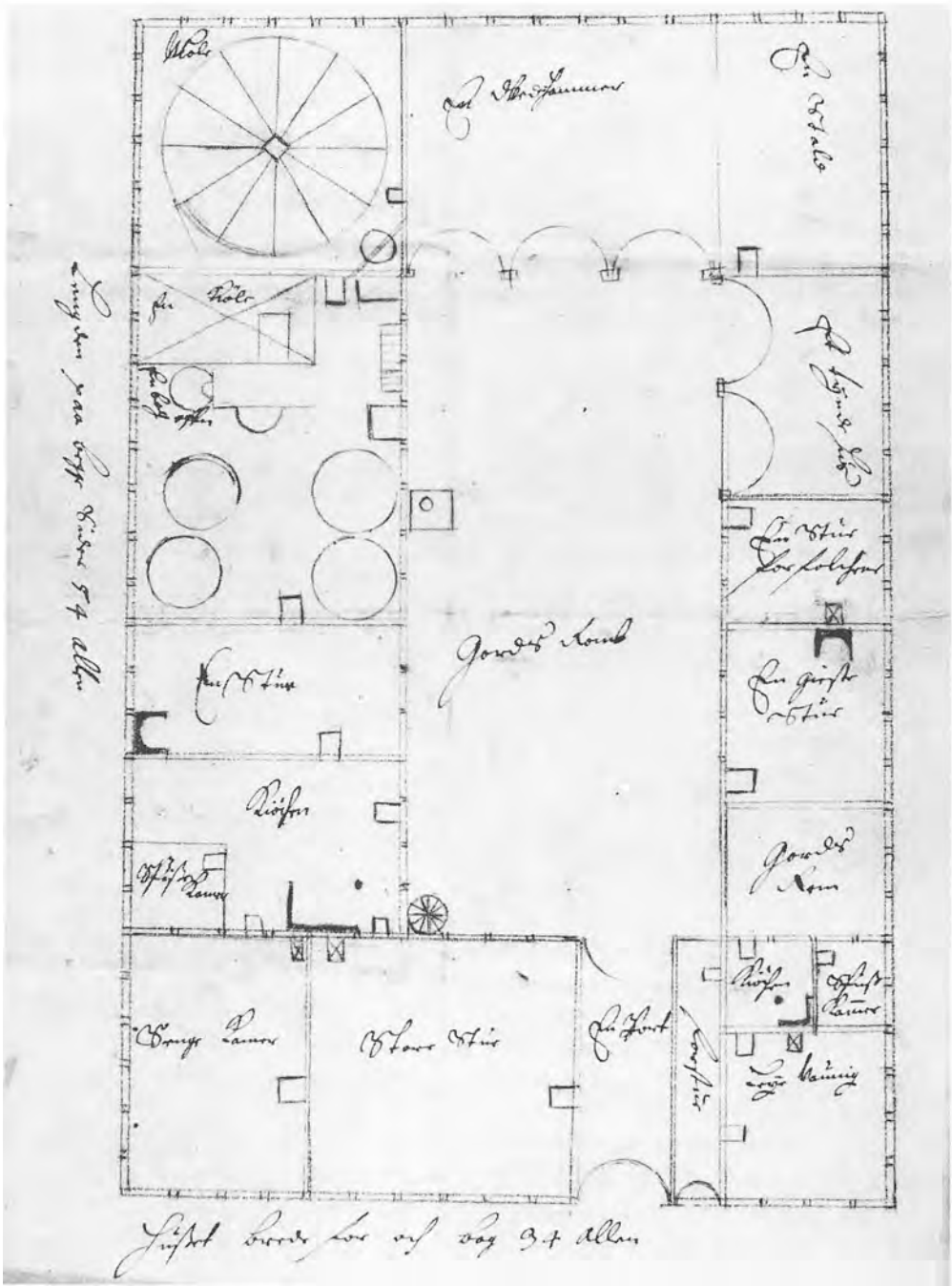

Tegning af Søren Jensen Snarup til bryggergård med lejevåning (1:200).

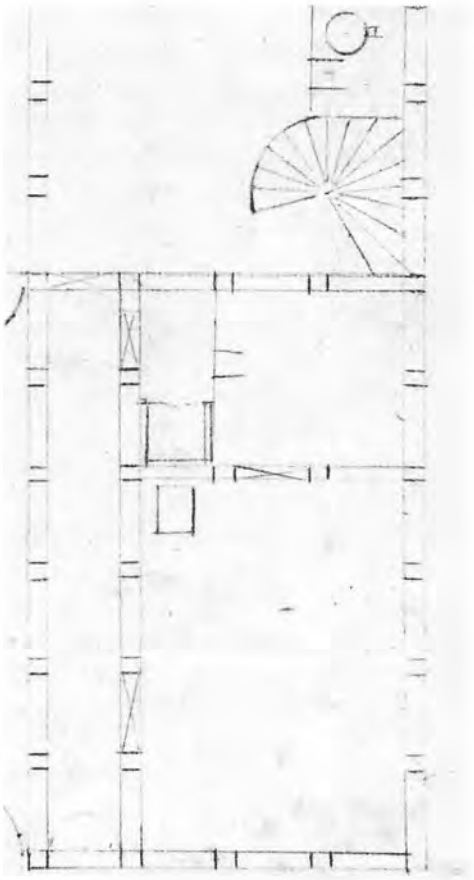

Plan til lejevåning med gårdsrum, hvori der er retirade og vindeltrappe. Tegnet af Bendt Nielsen 1684. (1:100).

Der findes fra sidste halvdel af det 17. århundrede en række tømrertegninger, der er opbevaret af Københavns Tømmerlaug, og som har været udført af stræbsomme unge mennesker, der for at blive mestre bl.a. skulle godtgøre deres evne til at udføre en bygningstegning. Flertallet af disse tegninger viser grundridset af en bryggergård og en lejevåning – alt udført i bindingsværk. Hvad lejevåningen angår, er den gerne anbragt i bebyggelsens hjørne op til et lille separat »gårdsrum«. De fleste af disse lejevåninger er på fem fag, men enkelte er på fire fag, og den tegning, tømrersvend Bendt Nielsen afleverede den 22. februar 1684, viser en lejevåning på fire fag med en plan, som næsten nøje svarer til den, vi har afdækket på Christianshavn. Planen forstås bedre, når den sammenholdes med et ældre grundrids – formentlig fra februar 1650 – tegnet af Søren Jensen Snarup, fordi Snarups plan, der ganske vist viser en femfags lejevåning, har påskrifter, der taler om de enkelte rums anvendelse.

Det kan ligeledes være praktisk at sammenholde den med Ole Olsens rids fra 1682, der nøje svarer til Snarups, men viser gårdsrummet udstyret med vindeltrappe op til en overetage og med retirade i hjørnet, enkeltheder, som også findes på Bendt Nielsens tegning fra 1684.

Der kan naturligvis rejses tvivl om, hvor meget disse tømrertegninger har haft at gøre med det virkelige byggeri i datiden, men efter at det nu er klart, hvorledes huset Sct. Annægade 14 oprindeligt var disponeret, får Bendt Nielsens tegning, der er et halvt århundrede yngre, øget interesse.

Alle de her nævnte planer har det til fælles, at der langs husets ene gavl løber en gang fra gade til gård. Denne gang kaldes »forstue«, og er på eet fag med en dør ind til husets stue, der er placeret ud til gaden og strækker sig helt til den anden gavl. En stue er et rum, som kan opvarmes. Det sker ved hjælp af en ovn (på de ældste tegninger en »bilæggerovn«), der har forbindelse til skorstenen, som er opført bag stuens bagvæg. I femfagshusene står skorstenen i det midterste fag, i firefagshuset er den opbygget i faget nærmest forstuen. Ovnen får her sin plads i hjørnet af den store stue ud til gaden. Netop sådan var det i Sct. Annægade, og når der i en beskrivelse fra 1767 tales om, at ovnpladsen var beklædt med hollandske fliser, kan der godt være tale om noget meget gammelt, selvom sådanne fliser også opsattes i det 18. århundrede. På ovnpladsen stod en bilæggerovn.

Det rum, hvori skorstenen finder sin plads, bliver køkken (»kiöken«). Her kan maden tilberedes over den åbne ild på skorstenen og herfra kan gløder skydes ind i bilæggeren, der enten kan være opbygget af kakler eller af støbejernsplader.

I femfagshusene bliver køkkenet på to fag. Skorstenen optager det ene fag, i det andet anbringes en dør fra køkkenet ind til stuen. I firefagshusene – såvel det udgravede på Christianshavn som det i 1684 tegnede – er der en dør fra køkkenet ud til gangen. Det behøver der ikke være i femfagshuse.

Tilbage i husets stueetage er nu kun eet rum, som på alle planer opfylder to fag ud til gården ved siden af køkkenet. Dette rum er på Snarups plan betegnet »Spise-kammer«, og det er angivet, hvorledes der fra køkkenet går en dør ind til rummet, medens der ikke er nogen dør derfra og ind til stuen, hvad man naturligvis heller ikke skal vente, hvor der er tale om et »Spise-kammer«.

Ser man imidlertid på Ole Olsens tegning fra 1682 iagttages det, at hjørnekammeret har døre til såvel køkken som stue, medens Bendt Nielsens firefagshus fra 1684 har et hjørnekammer, som alene har dør mellem kammer og stue, idet væggen mellem kammeret og køkkenet er lukket.

Denne sidste løsning synes at have været den benyttede i huset Sct. Annægade 14. Døren mellem kammeret og stuen har efterladt sig tydelige spor, og

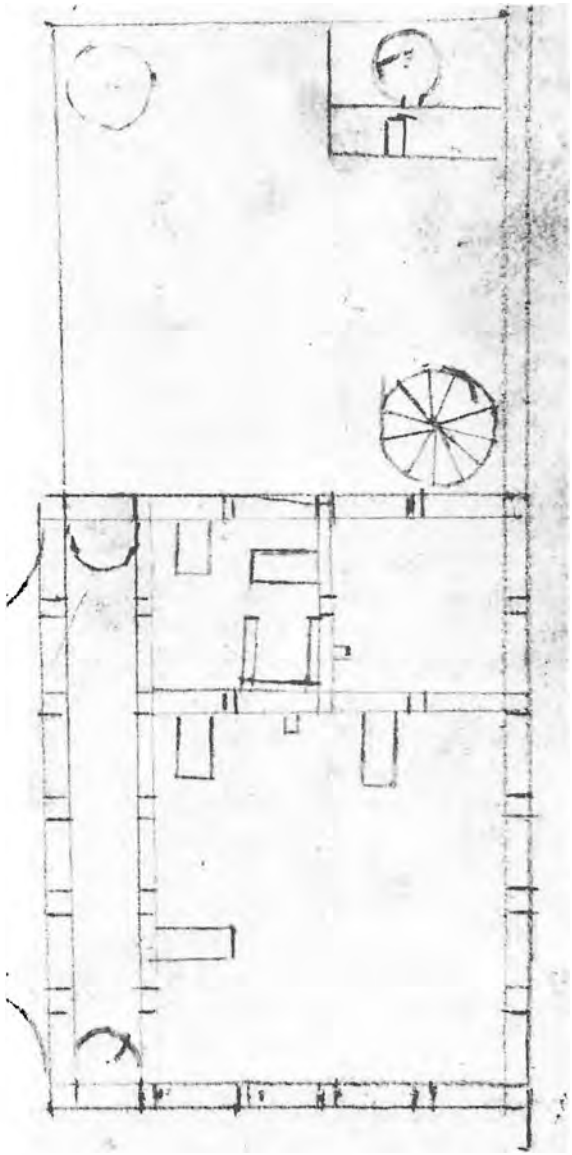

Plan til lejevåning med gårdsrum, hvori der er retirade og vindeltrappe. Tegnet af Ole Olsen 1682. (1:100).

der kan derefter ikke være tale om, at kammeret ud til gården skulle have været aflukket fra stuen. Da gulvene sidenhen blev hævet og skillerummet forandret, bibeholdt man dørstedet, og der har således til alle tider været forbindelse mellem de to rum. (Se billedet s. 44).

Med skillerummet mellem køkkenet og kammeret forholder det sig anderledes. To syldsten og bevarede dele af fodtømmeret godtgør, at her fra første færd fandtes et skillerum. Endvidere var så meget murværk bevaret, at der ikke kan være nogen tvivl om, at skillerummet var helt lukket, og at forholdene altså var ganske som på firefagstegningen fra 1684. Senere var der rimeligvis en dør mellem køkkenet og kammeret, men spørgsmålet er ikke af væsentlig betydning, da døren ind til stuen viser, at der *ikke* var tale om et spisekammer men om et beboelsesrum, der vel har tjent som sovekammer. Rummet betegnes i 1767 som et »Senge Kammer«.

Plantypen er velkendt. Disse linier er skrevet på Gråbrødretorv i stueetagen af et firefagshus, der er rejst over en plan af den beskrevne type. Det er sammen med nabohusene opført efter branden 1728, og hele husrækken, hvori huset ligger, er bygget over planer af samme type. Den forekommer også i talrige yngre og ældre huse, og når man ved, at Sct. Annægadehusene er stærkt ombyggede, har man ikke kunnet se bort fra den mulighed, at de oprindeligt havde en anden plan. Ved udgravningen blev det imidlertid godtgjort, at der under alle de senere skillerum ligger rester af oprindelige skillerum på næsten samme plads, og at planen således hører til det første byggeri på grunden og er fra før 1635.

Men hvor stammer planen fra?

Da Holmensgade blev nedrevet omkring 1930 stødte man på rester af en række meget gamle huse. Det – efter alt at dømme – ældste var et bindingsværkshus med fint udskårne detaljer, som var opført efter en helt anden plan end den, vi i det foranstående har kredset om. Forhuset var smalt og stuen gik igennem fra gade til gård, men i gården var der opført et sidehus med skorsten i hjørnet ind til forhuset. Husets alder er ukendt, men på grundlag af sit kendskab til bindingsværksdetaljer satte C. A. Jensen opførelsestiden for sidehuset til »omkring 1630-40«. De fleste andre gamle Holmensgadehuse, som blev undersøgt og opmålt, havde imidlertid en plan som Sct. Annægadehusets, idet de dog var på mere end en etage. Blandt disse huse var Holmensgade 7, 9 og 11 opført under et på en grund, hvor der siden middelalderen havde ligget nogle lejeboder. Det er nærliggende at forestille sig, at ejeren af disse boder har udskiftet dem med den nyere bebyggelse, men vi ved ikke, hvornår dette kan være sket. Da der imidlertid i 1645 optræder tre forskellige ejere, er det mest sandsynligt, at byggeriet er gennemført før 1645. I »København fra Bispetid til Borgertid« nævnes de som værende fra 1600-tallet og det skal nok være rigtigt, medens jeg dog ikke kan finde holdepunkt for Vilh. Lorenzens antagelse af, at de skulle høre til den bodebebyggelse, Christian den Fjerde satte i værk i 1614-16. Alligevel er det særdeles sandsynligt, at Christian den Fjerdes boder i kvarteret var indrettet som Holmensgadeboderne, og at pla-

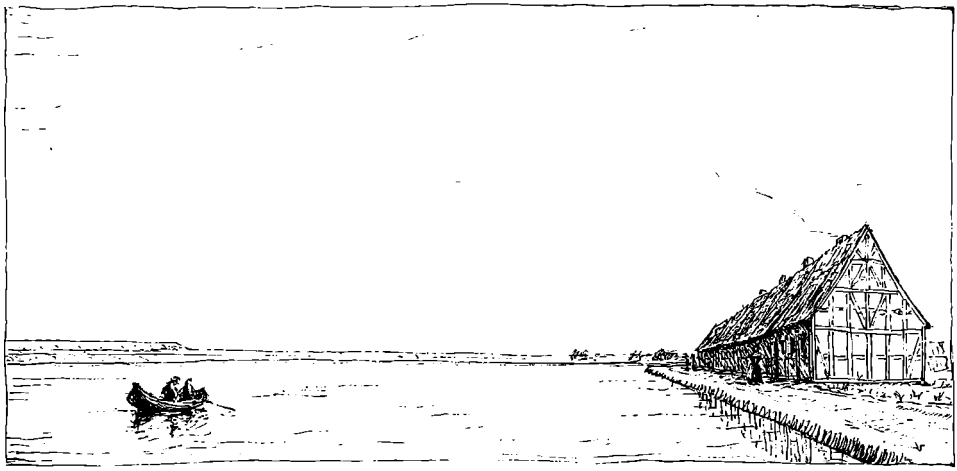

Sct. Annægade omkring 1630. Omtrentlig situationsskitse.

nen således fører os ind i det kongelige byggeri, men det skal dog for en ordens skyld bemærkes, at der ikke er noget, som tyder på, at planen er benyttet i Nyboder.

Foreløbig må vi standse her. Som vi ser, lader planen sig med sikkerhed føre tilbage til Christian den Fjerdes tid, hvor vi i Sct. Annægade har den i klar enetages udgave. At den skulle være opfundet til brug i Sct. Annægade kan dog ingen tro, men det må være forbeholdt fremtiden at føre den længere tilbage og gennem nogenlunde fast daterede bodeplaner trække linierne fra det middelalderlige bodebyggeri op til vor initiativrige byggekonges tid.

Vi vil vende os mod det, der derefter sker.

Det karakteristiske ved planen er dette, at alt samles omkring skorstenen, som står næsten midt i huset. Når dette kun har een etage, har man intet trappeproblem. Op til loftet har man kunnet komme ad en stige, men bliver der tale om flere etager, bliver det ikke så enkelt. Tømrertegningerne viser, hvordan der kunne rejses en vindeltrappe op til gårdfacaden, men den mest almindelige løsning bliver ligeløbstrapper, der placeres enten i forstuen eller i et trappehus, der skydes ind mellem forhus og baghus, hvis et sådant bygges.

I Sct. Annægade har vi god lejlighed til at følge den gamle plans udvikling frem i tiden ikke blot til 1728 – hvor bybranden skånede Christianshavn – men videre op i det 18. århundrede. I »Skipper Hans Burmands hus på Christianshavn« (1962) har jeg allerede skrevet lidt om, hvordan den blev benyttet, da Burmand 1747 byggede sit hus Sct. Annægade 18. På de følgende sider skal tre af gadens andre huse (Sct. Annægade 12, 14 og 16) følges et for et op til vor tid.

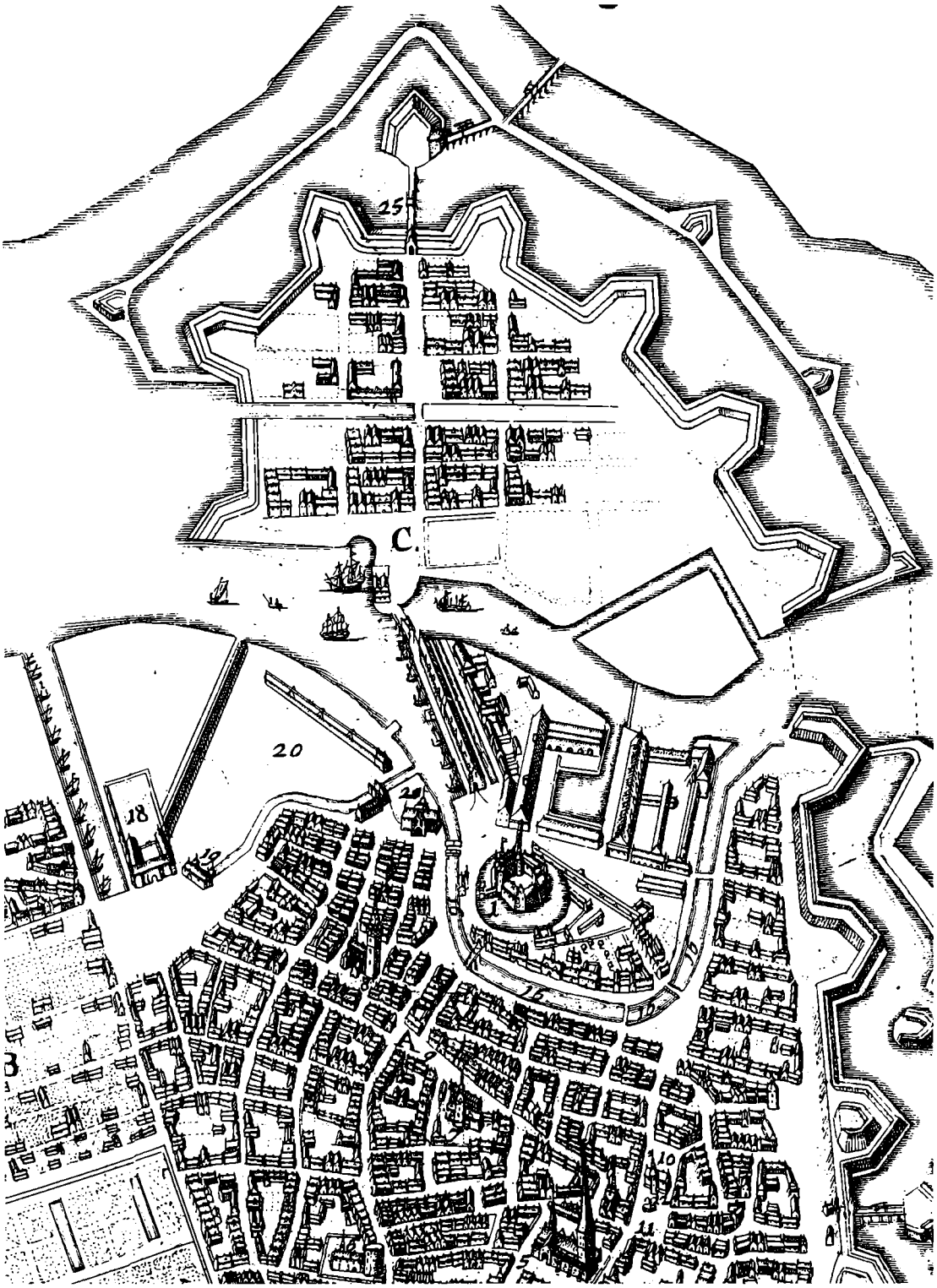

Christianshavn 1688. Udsnit af kort over København i Kgl. Bibliotek (1:10.000).

BALDZER SÆBESYDERS VÅNING

Sct. Annægade 14

Når det i 1971 blev besluttet at iværksætte en »tilbundsgående« undersøgelse af Sct. Annægade 14, var det i bogstavelig forstand. Udgravningen var bestemt af ønsket om at få fuld klarhed over de oprindelige *planforhold.* Det kunne have været naturligt at gå væsentligt videre med en detaljeret undersøgelse af huset, som det stod, således at alle vægge med deres tapeter og farvelag fik lov at fortælle, hvad de kunne sige. En sådan undersøgelse havde imidlertid været meget kostbar, og det blev på forhånd opgivet at få midler – d.v.s. penge og personel – dertil. Men selvfølgelig måtte bygningen undersøges temmelig grundigt, hvis man drømte om at få den forsvarligt istandsat. I hovedtrækkene har husets senere historie da også kunnet aflæses umiddelbart af, hvad man iagttog under forberedelsen af istandsættelsen, og de skriftlige kilder er tilstrækkelige til, at tidspunkterne for de vigtigste ændringer i nyere tid kan oplyses med ret stor sikkerhed.

I 1675 omtales det lille hus som »Balzer sebesyders våning«. Nu skal vi ikke tro den nævnte Baldzer kogte sæbe på skorstenen. Sæbesyderi var en vanskelig affære, som blev drevet i et stort priviligeret foretagende, der havde til huse henne om hjørnet i Kongensgade – nu Wildersgade – hvor sæben fremstilledes i en bagbygning til gården Strandgade 26, som tilhørte den privilegerede Anders Pompe. Her har vor Baldzer formentlig hentet sin dagløn. Huset i Sct. Annægade må altså tænkes at have tjent alene som bolig, og om den kunst, der blev øvet ved ildstedet i det lille køkken, kan kun kogebøgerne fra tiden give os begreb – med samtlige deres opskrifter på kål, vælling, æggesuppe og alle slags pølse.

Sæbesyderen har kunnet lune sig ved bilæggeren inde i stuen og strække benene efter slæbet i syderiet. – 1675! – Christianshavn var et usselt hul. Hvor var al forventningens herlighed blevet af? For kun fem år siden havde fanden i egen person vovet at vise sig i en knejpe i denne gudsforladte by. Han havde blandet sig i kortspil, var blevet afsløret og stak af. Det stod siden at læse i den hamburgske »Welt- und Wunder-Geschichte«.

Sæbesyderen kunne trække sig tilbage til sit sovekammer. Der var ingen ovn, men det var heller ikke nødvendigt, hvis man havde seng med himmel og omhæng. En sådan seng kunne en sund krop sagtens holde lun. Skulle det endelig være, kunne der varmes for med et bækken. Og hvem siger forøvrigt, at sæbesyderen sov alene? Hvad Baldzer i Sct. Annægade tænkte og mente om sit hus for 300 år siden, er os for øvrigt aldeles ubekendt. Han hørte til det altovervejende flertal, som ikke har efterladt sig et suk i historiens annaler og derfor er et fristende emne for skribenter med lyst til fabulering.

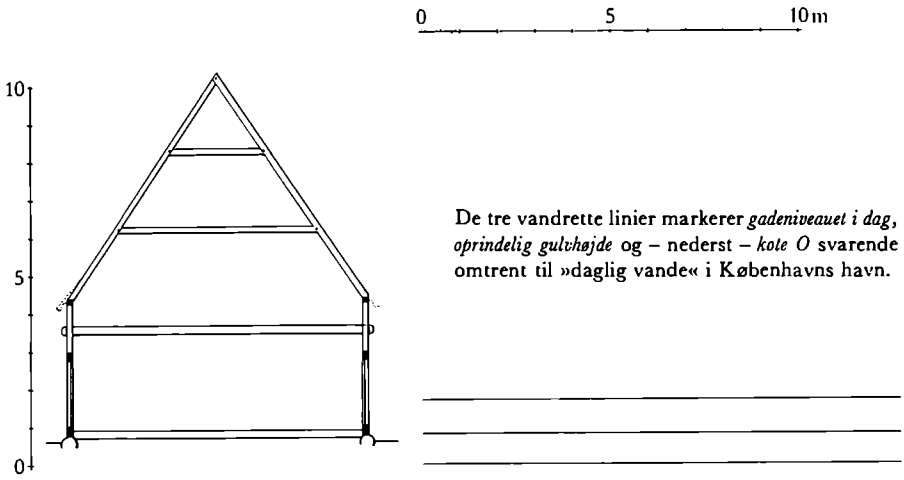

Sct. Annægade 14. Snit gennem gang i oprindeligt hus. Mål 1:200.

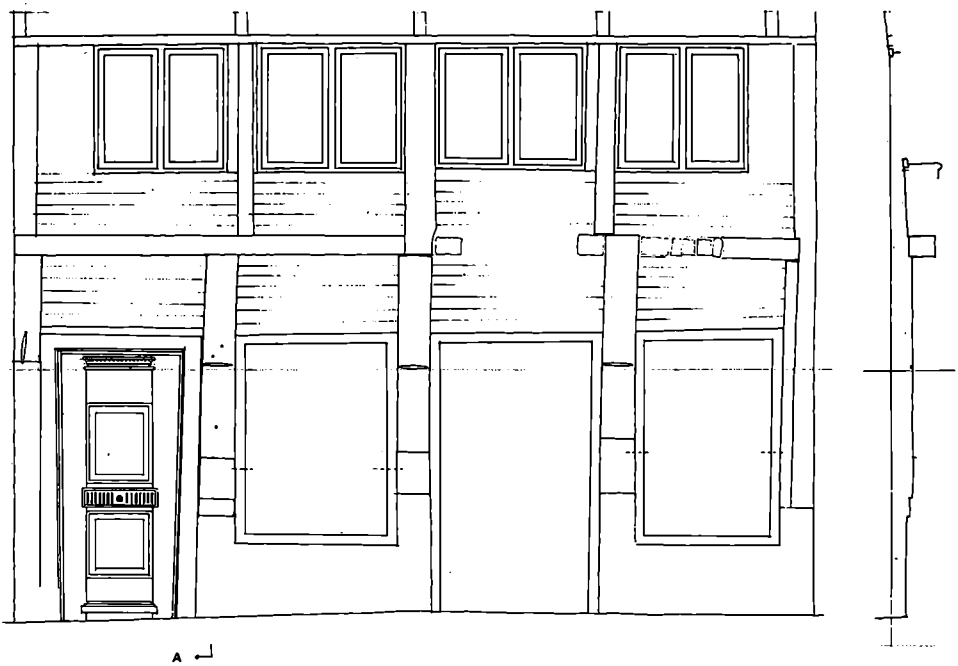

Sct. Annægade 14. Facade til gaden efter pudslagets fjernelse. Mål 1:50, sml. billedet s. 84.

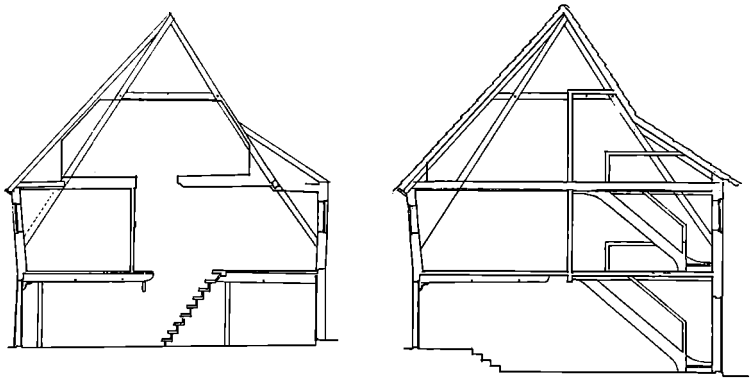

Sct. Anngade 14. Snit gennem gang før (1970) og efter (1975) istandsættelsen (1:200).

Dette være sagt som en sløjfe bundet hen over den følgende fremstillings ansigtsløse tomhed, der er uomgængelig, fordi det ganske enkelt ikke har været muligt at finde ret mange vidnesbyrd om personlighederne bag de byggearbejder, bogen beskæftiger sig med.

Om Åge Tømmermand, som havde huset i 1690'erne, om bødkersvend Cort Jansen og hans enke, som boede der i det attende århundredes første årti, og om Svend Grefling, der var skipper i kongens tjeneste og som blev efterfulgt af koffardiskipper Henrik Andersen i 1720'rne ved jeg intet at berette, hvad deres dagligdag i det lille hus, Sct. Annægade 14 angår. Men de boede der, og der står en duft af søluft, sejl og tjære om huset, for så meget er klart, at det langt op i det 18. århundrede var søens folk som dominerede i Sct. Annægade.

Den første væsentlige nyindretning af huset må være dikteret af ønsket om en bedre udnyttelse af tagetagen. I mange toetages huse var den øvre etage indrettet med en sal og kaldtes »salsetagen«. Skulle noget sådant tilvejebringes i Sct. Annægadehuset, måtte facaden til gaden gøres højere, og det skete ved opførelsen af en »taskekvist« i hele facadens længde. De oprindelige gavlspær fik lov at blive stående, men mellem dem blev de nedre ender af spærene bortskåret og tagrummet førtes ud i kvisten. Der indrettedes således et rum (»en sal«) over stuen, idet der – muligvis samtidig – blev skilt et lille kammer fra over forstuegangen. Trappen førtes op til en gang mellem dette kammer og tagets bagside, der ikke fik nogen kvist som forsidens. Salen skulle opvarmes. Det skete ved opstilling af en bilæggerovn bag i rummet. Man kunne have klaret sig med en vindovn, sat til skorstenen, som den var, men

Sct. Annægade 14. Af den oprindelige væg mellem kammer og stue blev det nederste fundet under udgravningen. Den nyere væg er rykket lidt nærmere gadefacaden. Den ældre mur stod lidt skråt i forhold til den nyere og er således ikke helt korrekt indtegnet på opmålingstegningen s. 25.

ønskede åbenbart en bilægger, som skulle stå i forbindelse med en *åben* skorsten egnet til køkkenbrug, og der byggedes derfor en sådan op til den allerede eksisterende skorsten. Til understøttelse for den nye åbne skorsten opmuredes et murparti med niche i kammeret nedenunder. Hele indretningen beskrives i en taksationsforretning fra 1767, men er sikkert noget ældre.

I 1728 da skibstømmermand Anders Jepsen ejede huset, boede han der sammen med sin kone og havde seks matroser i eet lejemål, fire i et andet. Ialt var således 12 mennesker bosat i det lille hus, og man har svært ved at forestille sig dette muligt, uden at tagetagen var indrettet til beboelse. Forhøjelsen ud til gaden er dog givetvis sket efter at nabohuset, nr. 12 blev fornyet, og det kan, som vi siden skal se, ikke være sket før 1723. Indretningen af trappen kan have motiveret den næsten fuldstændige fjernelse af væggen ind til naboen. Det er mest sandsynligt, at dette først er sket omkr. 1753, da nybygningen på nabogrunden nr. 16 blev opført. Hans Jepsen, der havde arbejdet for flåden, først som matros siden som tømrer, overlod 1744 huset til sin stifsøn Hans Christian Mickelsen, som ligeledes var en søens mand i kongens tjeneste og som havde huset til 1767, da forhøjelsen og hele nyindretningen var en kendsgerning.

Da Hans Christian »formedels alder« havde lagt op, skulle han i 1762 fortælle, hvem der boede i huset, for staten manglede penge og en ekstraskat skulle hentes ud af alle kroge. Den ikke usædvanlige situation resulterede for

Sct. Annægade 14. Gården før istandsættelsen af forhuset (til venstre) og nedrivningen af baghuset (til højre).

Hans Christians vedkommende i, at han undertegnede et skema, som i al sin enkelhed giver et rids af en lille gruppe mennesker, der havde søen som skæbne:

> – I huset er boendes en skibstømmermands kone Johanne. Hendes mand Ole Didrichsen er borte med en ostindienfarer. De har en liden datter Anne Margrethe. Hun er et år gammel den 28nde oktober. I huset logerer og en sejlmagersvend Michel Hanssen. Her er og en skibskarl Christian Pedersen, som agter at gå til skibs med det første. Og så – på denne tid – ingen flere i huset.
>
> *Hans Christian*

En betydelig hovedreparation og ombygning finder sted i årene mellem 1806 og 1817. Hele bagsiden og underdelen af gavlen ind til nr. 12 omsættes i grundmur. Bagsiden forhøjes samtidig, så huset nu til begge sider fremtræder i to etager. Som til forsiden bibeholdes de gamle spær, og konstruktionen har karakter af en taskekvist. Arbejdet er sikkert foranlediget af bindingsværkets meget slette tilstand. Kun facaden til gaden stod nu i bindingsværk.

Taget over taskekvisten ud til gaden, der fik huset til at fremtræde som havde det en vældig opskalkning, måtte vige for en ny tagflade lagt på spær,

Sct. Annægade 14. Underetagens bagmur før husets istandsættelse. Nedløbsrøret fra køkkenvasken går skråt ned og ud gennem væggen under det tidl. køkkenvindue. Spor af den fjernede væg mellem køkken og kammer ses tydeligt.

der gik fra tagryggen ned til kvistens overkant. Hvornår dette er sket, kan ikke siges helt bestemt, men arbejdet er i alle tilfælde udført efter 1780.

Gadedøren, der nu med sine udskæringer er facadens mest fremtrædende enkelthed, er fra tiden 1806-17.

Småboder blev ikke bygget til beboelse alene. Det var almindeligt, at stuen benyttedes som butik eller skænkestue. Indgangen var da gerne fra husets forstuegang, som derfor kunne blive udstyret med en mellemdør, der lukkede af for trappen og de mere private dele af huset. I det gamle bindingsværkshus var en sådan mellemdør opsat før 1767, og der har nok allerede dengang været butiksindretning i stuen, som havde skodder for vinduerne ud til gaden. I slutningen af forrige århundrede – og langt ind i dette – ejedes huset af en værtshusholder og hans enke. Der har nok været værtshus i stuen, som indtil begyndelsen af dette århundrede havde tre kvadratiske ruder. I 1903 blev lokalet gennem en branddør i gavlen sluttet til restauranten i nr. 12, som senere skal omtales. Da der igen blev selvstændig butik i nr. 14 indsattes 1911

Baghuse hørende til Sct. Annægade 14 (tv.) og 12 (th.) før oprydningen.

en dør i det midterste af de tre vinduesfag og de to tiloversblevne vinduer blev gjort større, så de nåede næsten ned til fortovet. En tid var butikken »fiskehalle« og facaden fik formentlig flisebeklædning i forbindelse hermed. Det hele endte som cykelværksted med betongulv. Sovekammeret tjente som »baglokale«. Væggen ud til køkkenet blev brudt ned.

Til huset hørte en lille gård, hvori der var retirade til 1938. Bagbebyggelsen var alle tider meget enkel. Der har aldrig været mere end et toetages bræddeskur langs bagskellet. Det nævnes allerede 1767.

Københavns boligkommission forlangte den 6. marts 1959 huset rømmet i løbet af et år. Det skete også, og officielt stod det tomt fra foråret 1960 og indtil håndværkerne tog fat i 1972. I praksis blev det et tilflugtssted for slumstormere og sprittere, som jo også skal have steder at være. Men var tilstandene dårlige før kondemneringen, blev de selv sagt ikke bedre efter at der var lukket for tilførsel af el, gas og vand. Officielt var 1960'erne en lykkelig tid, men det var også en tid, hvor samfundet i praksis opgav at

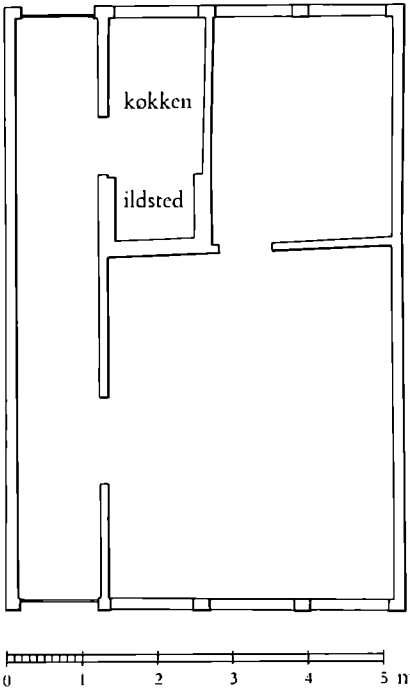

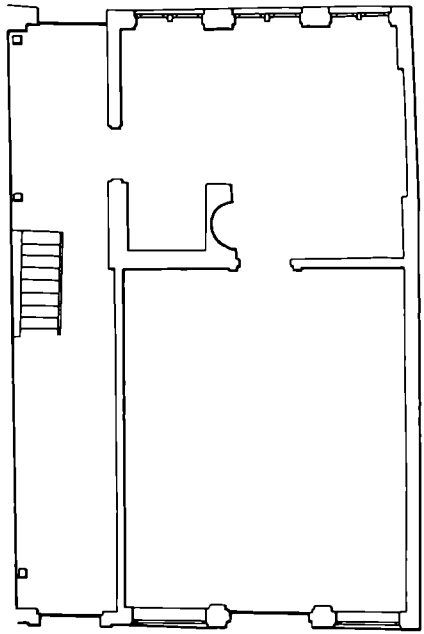

Stueetage 1970.

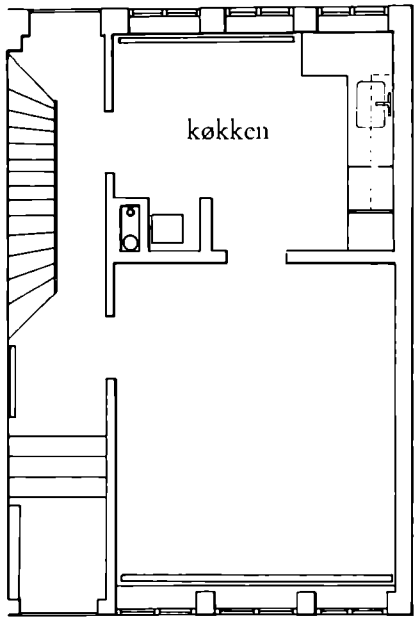

Stueetage 1975.

Sct. Annægade 14. Oprindelig plan (ca. 1625) samt planen før (1970) og efter (1975) istandsættelsen (1:100).

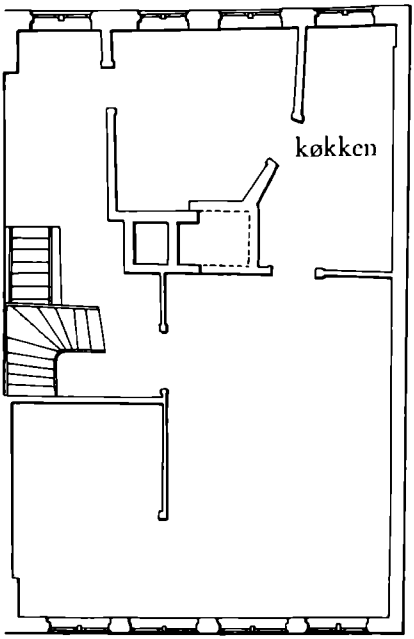

1. sal 1970

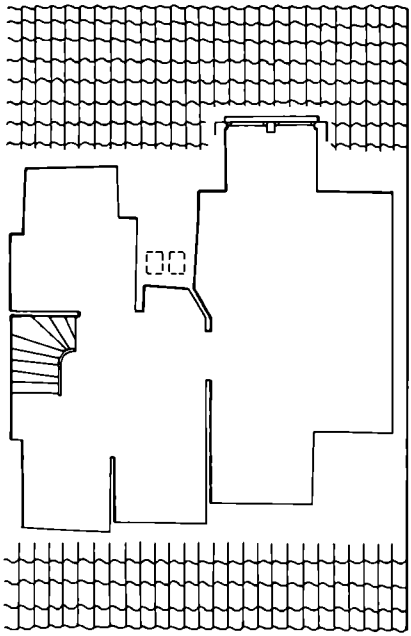

loftsetage 1970

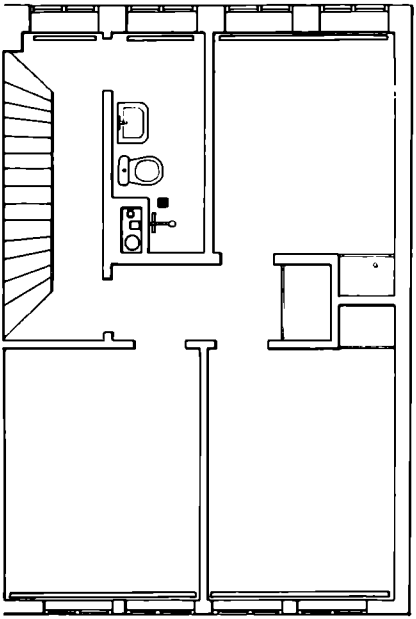

1. sal 1975

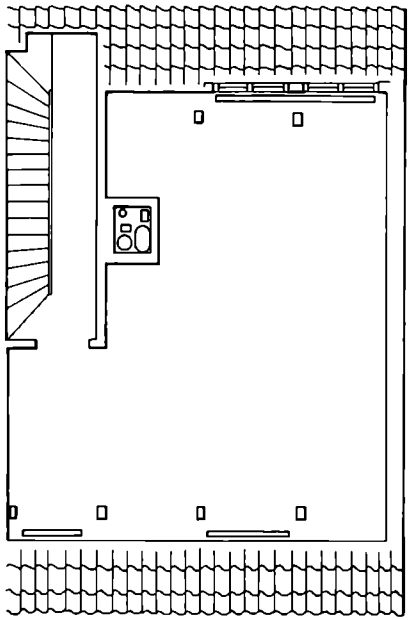

loftsetage 1975

Sct. Annægade 14. Stue og køkken efter istandsættelsen, fotograferet september 1976. Væggen med vinduet ses på billedet side 46, fotograferet før husets istandsættelse.

forlange lovgivningen respekteret på bygge- og boligområdet, og tilstandene i Sct. Annægade var en overgang så uhyrlige, at kun de, der har deltaget i oprydningen, kan gøre sig et begreb derom. Sct. Annægade 14 blev frygtelig medtaget, og da der var store utætheder i taget ud til gården blev bagmuren og en del af loftspanelerne helt ødelagte. Bindingsværket til gaden var overpudset og ingen vidste, hvordan det så ud. Det viste sig at være i meget ringe stand, men konstruktionen var såre enkel og kunne opretholdes selv om istandsættelsen måtte blive gennemgribende.

Der var ikke tale om at sætte huset istand »for enhver pris«. Huse kan være så ødelagte, at de ikke er værd at istandsætte, og havde Sct. Annægade 14 fået lov at stå endnu en tid med huller i taget ville der næppe have været noget at gøre, men de undersøgelser, som blev foretaget 1971-72 viste, at det endnu var teknisk og økonomisk muligt og forsvarligt at bringe huset på fode.

SIDSES HUS

Sct. Annægade 12

Vi har hørt, hvorledes huset nr. 14 havde en bindingsværksgavl med kraftig syld, og hvordan der op til denne gavl byggedes et nu forsvundet hus, hvor nr. 12 findes i dag. Stedet ejedes 1675 af skomager Marcus Gløe, der boede i huset til sin død 1711. Han havde i 1705 pantsat det, og obligationen var 1709 overtaget af stadshauptmand Johannes Christensen Meller, der var en stor mand på Christianshavn, hvor han havde forestået opførelsen af Vor Frelsers kirke. Han blev borgmester i 1710 og forstrakte skomagerenken med 20 rigsdaler til mandens begravelse i 1711, således at Meller, der avancerede til præsident for Staden København, havde ialt 105 rigsdaler, 2 mark og 13 skilling til gode, da boet – efter hendes død i 1713 – skulle gøres op. Den gamle bygnings »ringhed og slette tilstand« gjorde imidlertid en auktion urimelig, og den 20. marts 1714 fik Meller hus og grund udlagt til ejendom for vurderingen, som var 100 Rigsdaler. Huset – hedder det – »består til gaden af fire fag, et loft højt med et tagvindue på tre fag, fri stolpe og væg til øster, og halv stolpe og væg til vestre side, alt af mur- og bindingsværk. I samme hus en gammel jern bilægger-kakkelovn«. I det lille gårdsrum, som var brolagt, stod et gammelt skur.

Det ser ud til, at Meller blot lejede det gamle hus ud, og at det ikke var nedrevet, da stadskonduktør Balle den 27. maj 1723 opmålte grunden: »Foran til gaden imod nordøst er bredden med halv stolpe på den nordvestre side og hel stolpe på den sydøstre side 8 alen 1 qt. 1 tomme. Den nordvestre side med fælles væg igennem huset 20 alen, 1 kvarter 3 tommer. Den sydøstre side ligeledes fælles væg igennem huset 20 alen, 1 qter 3 tommer, og den bageste bredde 7 alen 3 qt og 2 tommer«. Beskrivelserne fra 1714 og 1723 tyder på, at huset i 1714 havde egen gavl ind til nr. 14, men at det indre siden er blevet udvidet indtil nabogavlen ved fjernelse af tømmer og tavl mellem hjørnestolperne, således at der er opstået forhold svarende til dem, der kan ses i nr. 14, hvor gavlen ind til nr. 16 har en tilsvarende »udskrabet« karakter.

Syldsten og en rest af bagvæggens oprindelige fodtømmer blev fundet dybt under den nuværende bagfacade, da afløbsforholdene skulle ordnes i forbindelse med det nu afsluttede byggearbejde.

I skomagerens beskedne bindingsværkshus boede sidenhen Sidse Jacobsdatter, som var gift med skibstømmermand Morten Jensen. Da han døde, købte hun det elendige hus af byens præsident, fik skøde den 1. juni 1723 og giftede sig et par år efter med skipper Jens Nielsen. Også ham overlevede hun og blev gift – for tredie gang – med Anders Madsen Rønne. Vi må hæfte os ved Sidse, for det er i hendes tid, det nuværende hus blev bygget – ganske vist

Sct. Annægade 12. Bagsiden og trappehuset 1970. Til højre ses lidt af Sct. Annægade 14.

kun i to etager og helt i bindingsværk. Det er siden ændret, men endnu ses det gamle gavlspær ind mod nr. 14, og når vi ved, at facaden ligesom gårdsiden oprindelig stod i bindingsværk, kan vi danne os et tilforladeligt indtryk af, hvordan Sidses hus så ud. En fuldstændig beskrivelse af det findes i en taksationsforretning fra 1741. Af den fremgår det klart, at de to oprindelige etager har haft planer (med små køkkener) svarende til den plan, vi har eftervist i underetagen af nr. 14. Der var altså to boliger i huset. Når vi ved det og ser, hvordan der efter bybranden 1728 boede 16 personer i huset, kan vi ikke være i tvivl om, at Sidses toetages bindingsværkshus er opført i tiden 1723-28.

Gavlfællesskabet med nr. 14 er opgivet. Skomagerhuset er ryddet af vejen, grunden hævet og en ny 4¾ alen høj stueetage er rejst i niveau med Sct. Annægade. Anden etage er 3¾ alen høj og har en sal ud til gaden i hele husets bredde. Øverst oppe er der en »spids over 2 fag«.

Da branden hærgede de gamle bydele i oktober 1728, boede Sidse med skipper Jens Nielsen og to børn i huset og havde som logerende Jens Christian Bødker med kone. Endvidere nævnes Karen Pedersdatter, hvis mand var i Island, samt fire soldater. Efter branden modtog man yderligere en graver ved Vor Frue kirke med kone, pige og svigermor, så der ialt var 16

Sct. Annægade 12. Gavl ind mod grunden, hvor Sct. Annægade 10 stod før nedrivningen. Billedet anskueliggør, hvordan det oprindelige hus på grunden, hvor nr. 12 står, er blevet bygget op til et lavere hus, og hvordan nr. 12 siden er forhøjet.

personer i huset, når Karens mand kom hjem fra Island. Soldaterne var vel anbragt under taget, men hvor de brandlidte fik plads, ved vi ikke. At huset i 1728 havde to egentlige boliger kan dårligt betvivles. Af skattemandtallene fra 1730 og fremefter fremgår det klart, at der var en bolig i stueetagen og en anden i salsetagen. Frem til 1737 boede skipperen med Sidse »på salen«, så sidder Sidse alene tilbage som enke indtil 1741. En efterfølgende ejer Anders Madsen, der var islandsfarer, lejede en overgang stueetagen ud til Peder Hansen Lund, som solgte snustobak.

Der er nok tilbage af »Sidses hus« til, at vi udmærket kan forestille os det opført i 1720'rne med en indretning, som den kendes fra de mange bevarede huse, der blev opført efter branden. Dog må det tilføjes, at disse ildebrandshuse i reglen havde kælder, at de ofte var på mere end to etager og at de i stort tal blev bygget med grundmuret facade.

Sidses hus fik aldrig kælder men indhentede ellers udviklingen. Endnu i 1780 beskrives huset stort set som i hendes tid, men i dette år blev det overtaget af maler Nicolai Schumann, hvis enke giftede sig med Jens Jensen – også maler – der havde ejendommen til 1795. Han og konen, tre malersvende, to drenge og en tjenestepige boede som »en familie« i huset ved folketællingen

Sct. Annægade 12. Åben køkkenskorsten på 1. sal før istandsættelsen.

Sct. Annægade 12. Brandhærget køkken i stueetagen.

Sct. Annægade 12. Køkkenindretning på 1. sal 1970. Fra vasken går et blikrør ud til nedløbsrøret, som skimtes på billedet side 52.

1. juli 1787. Hvornår bygningen ændredes er ikke helt klart, men i august 1791 vurderes det ombyggede hus til brandforsikring og i september til prioritering. Det fremtrådte nu med en ekstra etage 3¼ alen høj og med grundmuret facade. Gesimsen var dog ikke muret men af træ.

Hidtil havde der kun været et lavt, etetages baghus. Nu er der bygget et smalt sidehus, hvori en helt ny trappe er ført op, hvad der selv sagt gav mere plads i alle etagerne. Den nye etage, der blev indrettet som malerværksted med en firefags sal ud til gaden, fik til gården et kammer på to fag og en forstue – ligeledes på to fag – med dør ud til trappen. Fra denne forstue førte en stigetrappe op til loftet, der åbenbart har været tilsluttet værkstedet. Malermesteren var en virksom mand. Imellem august og september er der indrettet stald til to heste i det gamle baghus.

I 1804, da spækhøker Niels Grimlund har overtaget ejendommen, bliver den nye etages forstue omdannet til køkken med åben skorsten, og fra 1851 hører vi om beboelsesrum på loftet. I 1881 er der også køkken øverst oppe.

Spækhøkeren har vel handlet i stuen. Her bliver der i alle tilfælde gjort noget ud af facaden i 1866, da detailhandler Foldberg står som ejer. Vi kan ganske præcist sige, at vinduesbrøstningen blev gjort 6 tommer lavere og tre

På næste side er arkitekt Emil Jeppesens tegning fra 1890 gengivet. (1:100).

Sct.Annægade 12. Baghusets tag og trappehuset 1970.

nye større vinduer indsat den 17. april 1866. Bygningsinspektørens rapport er i behold. Siden måtte butikkens hylder og disk vige for en omfattende nyindretning. Værtshusholder Knudsen, der ejede såvel nr. 14 som nr. 12, reparerer og forandrer i 1890. Han lader efter tegning af Emil Jeppesen facaden ændre, så der kommer en dør ind direkte fra gaden. Fra et hjørne i stuen føres en trappe op ovenpå, hvor salen deles i to rum. Her var rimeligvis restaurant, men fra 1895 og århundredet ud er der detailhandel i stuen. I 1903 sættes der – som nævnt – en branddør i muren ind til nr. 14. Måske blev der atter restaurant, da Knudsens enke sad alene tilbage. Hun boede i nr. 14.

Siden hen muredes branddøren til, men fællesskabet mellem de to ejendomme vedvarer. Da de to små huse skulle have wc'er i 1938 indrettedes der to wc'er, hvor maler Jensen havde haft sine heste i nr. 12, medens nr. 14 måtte nøjes med et pissoir.

Det høje, smalle trappehus var opført i bindingsværk, men havde kun en bræddevæg ud til gården. Det var en særdeles brandfarlig bygning, som måtte fjernes, da den nu afsluttede istandsættelse af forhuset iværksattes. Men trappehusets gavl var solidt sammenbygget med den vældige gavl til den nye etageejendom, Wildersgade 50, og det blev besluttet at lade den gamle bindingsværksgavl blive, hvor den var, som et sidste minde om den trange bagbebyggelse, husene i Sct. Annægade har haft.

St: Anna Gade 12

Facade

Snit A-B.

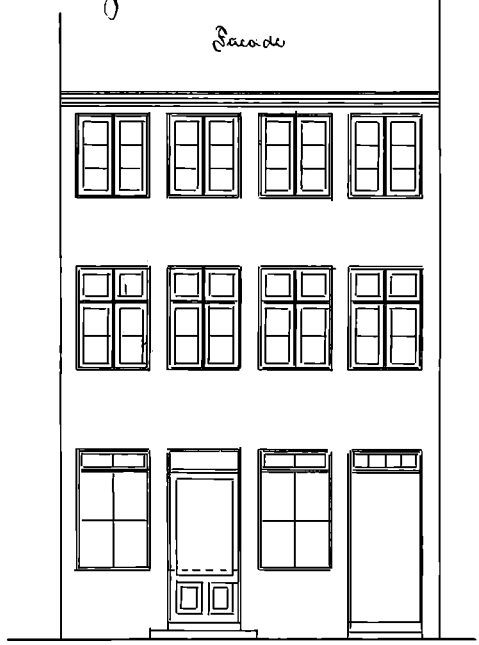

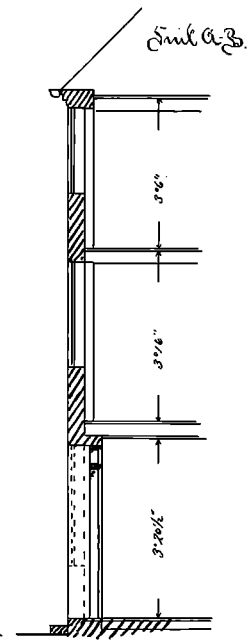

3'6"

3'6"

3'20½"

Stueplan

E. F. Jepperen

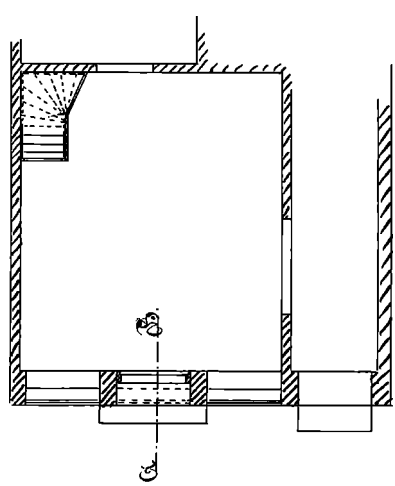

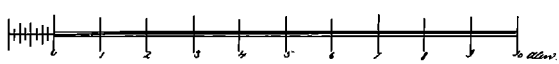

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 alen.

SBJ Nr. 462
1890

Sct. Annægade 12. Planer før (1970) og efter (1975) istandsættelsen.

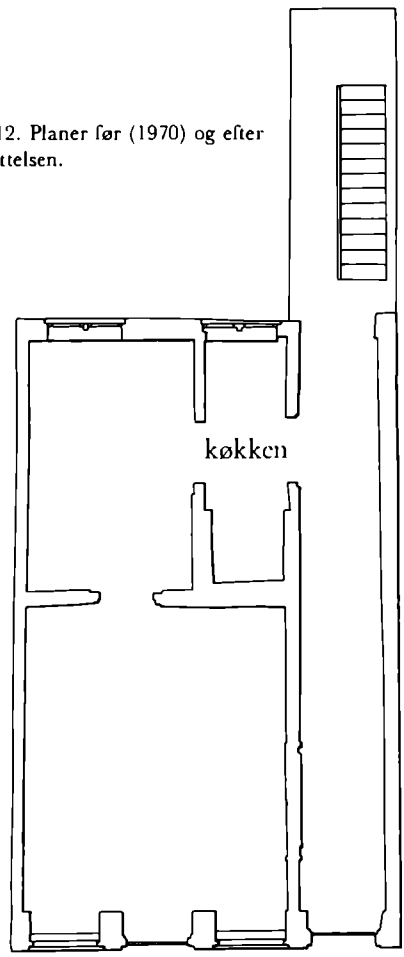

Stueetage 1970

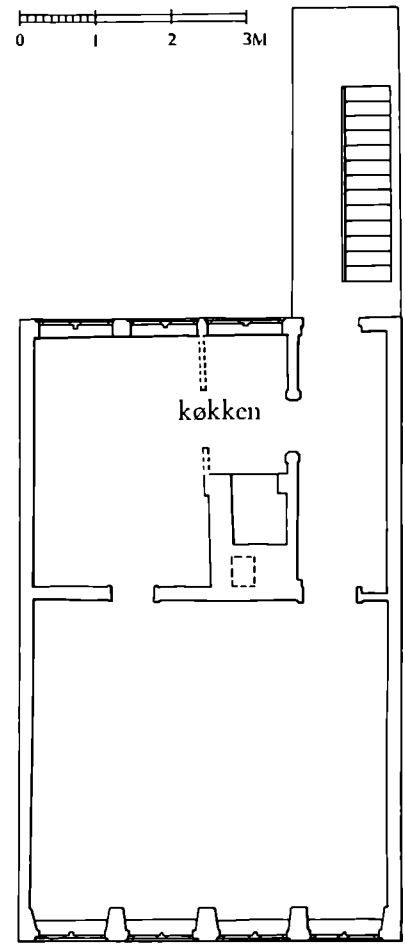

1. sal 1970

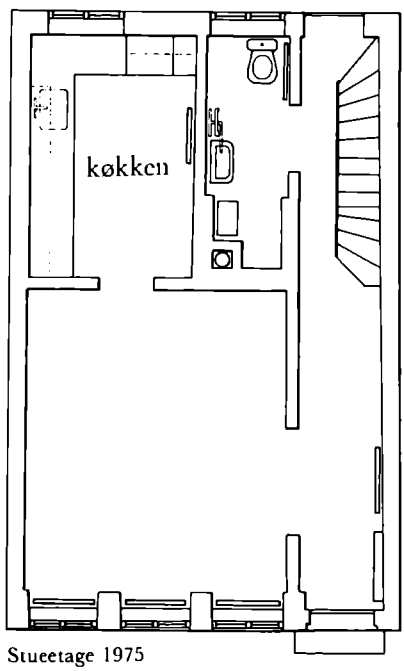

Stueetage 1975

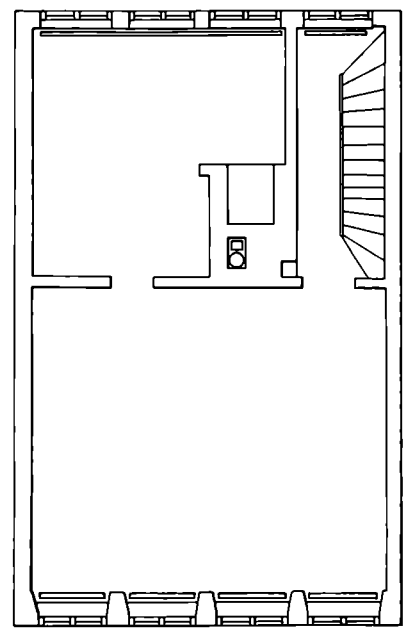

1. sal 1975

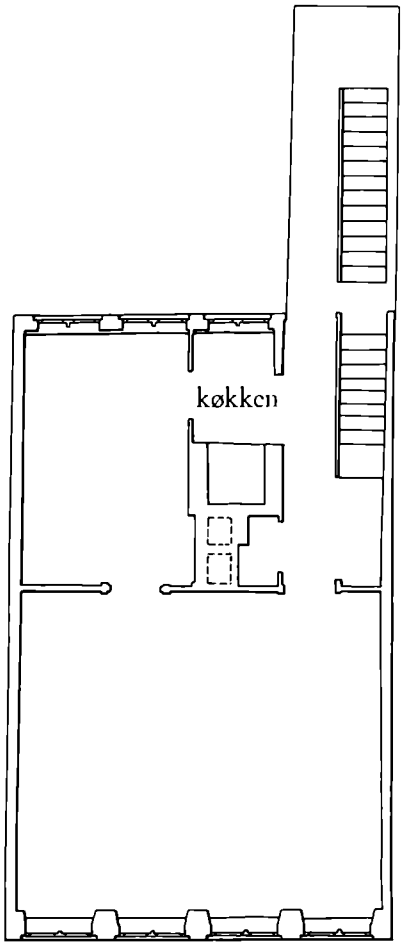

2. sal 1970

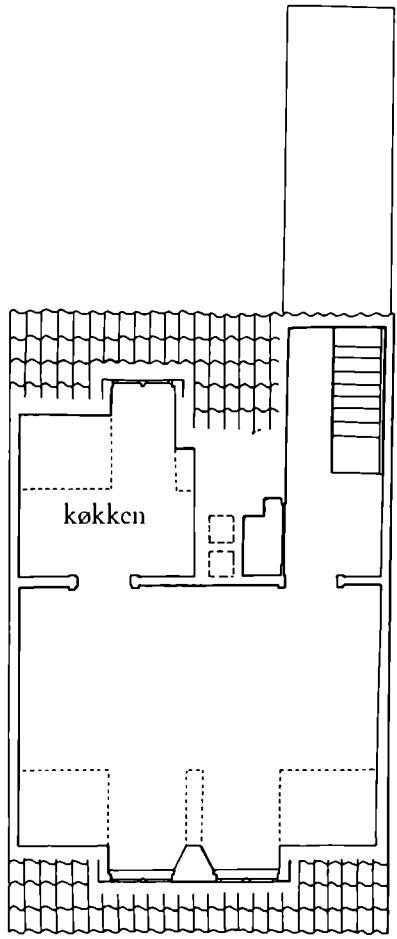

loftsetage 1970

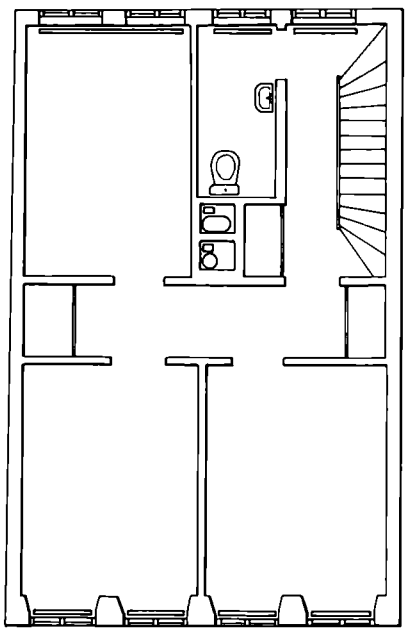

2. sal 1975

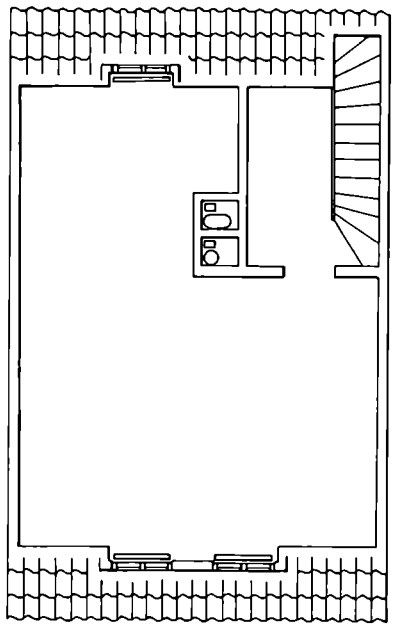

loftsetage 1975

Første sal, Sct. Annægade 12 indrettet som bolig for »slumstormere« i 1963. Opvarmningen sker ved åben petroleumsovn.

Forhuset forfaldt voldsomt i tiden 1960-71, da det officielt stod tomt men ind imellem hjemsøgtes af boligløse. Da der var lukket for gassen blev der fyret på anden måde, og der udbrød brand i stueetagen. Den blev dog heldigvis slukket, uden at jeg har fået de nærmere omstændigheder derved oplyst. En forkullet køkkendør vidnede om branden, da oprydningen i 1971 blev iværksat.

Sct. Annægade 16. Dør mellem køkken og forstuegang efter istandsættelsen.

DE TVENDE FORGYLDTE NØGLER

Sct. Annægade 16

Da Sidse havde fået bygget sit toetages hus på den ene side af det lille hus Sct. Annægade 14, stod der stadig et lavt hus på den anden side. Det ejedes af Aage Tømmermand fra 1666 til 1690, så tilfaldt det efter auktion skibstømmermand Hans Petersen, hvis enke sad der i 1728, hvor det gav husly for to andre enker, en underofficer og 4 soldater – ialt 7 personer.

Fra 1744-1748 ejedes det af en grovsmed Niels Johansen Gierling. Derefter er en af »stadens 32 mænd«, tømmerhandler Peter Casse ejer, til han den 11. juni 1751 giver kleinsmed Lars Allin skøde på det gamle hus. Det hedder da, at det »består ud til Sct. Annægade af 4 fag bindingsværk, et loft højt«. Der er kun *en* kakkelovn i det, hvad vi må opfatte som en antydning af, at det har rummet en enkelt bolig svarende til den, vi har mødt forneden i Sct. Annægade 14.

Men kleinsmed Allin ændrer tingenes tilstand. Det gamle hus brydes ned, der anlægges en rummelig, høj kælder, og derover bygges et hus i tre etager med grundmuret facade inddelt i tre fag med muret kvist over midterfaget. Resten af huset rejses i bindingsværk. Kælderen, der indrettes som lejekælder, får egen indgang fra gaden. Fire kampestenstrin førte op til en forlængst forsvundet dobbelt, beklædt gadedør, der ledte ind til den gennemgående forstue, hvis forreste del lå to trin lavere end stueetagen i øvrigt. En konstruktion som kendes fra næsten alle ildebrandshuse, bl.a. på Gråbrødretorv. Stueetagens plan svarede i øvrigt ganske til den mange gange omtalte, dog sådan, at der nu er *tre* fag og ikke *fire* til gaden, opdelt således, at forstuegangen med trappen optager et, medens stuen er på to fag. Til gården er der fire bindingsværksfag, hvilket medfører, at planen her kan blive som i nr. 12 og 14 med kammer på to fag, køkken i et fag (der gøres lidt bredere) og forstuegang i et fag.

På første sal er planen den samme som stueetagens, idet der dog over forstuegangen er et kammer på et fag ud til gaden. Det samme gentages på anden sal, således at alle etagerne får et to-fagsrum og de øvre etager tillige et et-fagsrum ud til gaden.

Bag på grunden byggede Allin et fortræffeligt lille toetages bindingsværkshus som blev indrettet til kleinsmedeværksted. Den kraftige smedeesse med skorsten blev fjernet i 1899, men ellers var huset i god stand indtil 1973 og burde være bevaret, men tanken herom blev kategorisk afvist af magistraten. Hele bebyggelsen beskrives indgående i en taksationsforretning fra 1753 og vurderes til 1900 rigsdaler. I en ti år senere affattet beskrivelse betegnes ejendommen som »De tvende forgyldte Nøgler«, og heri har vi formentlig en

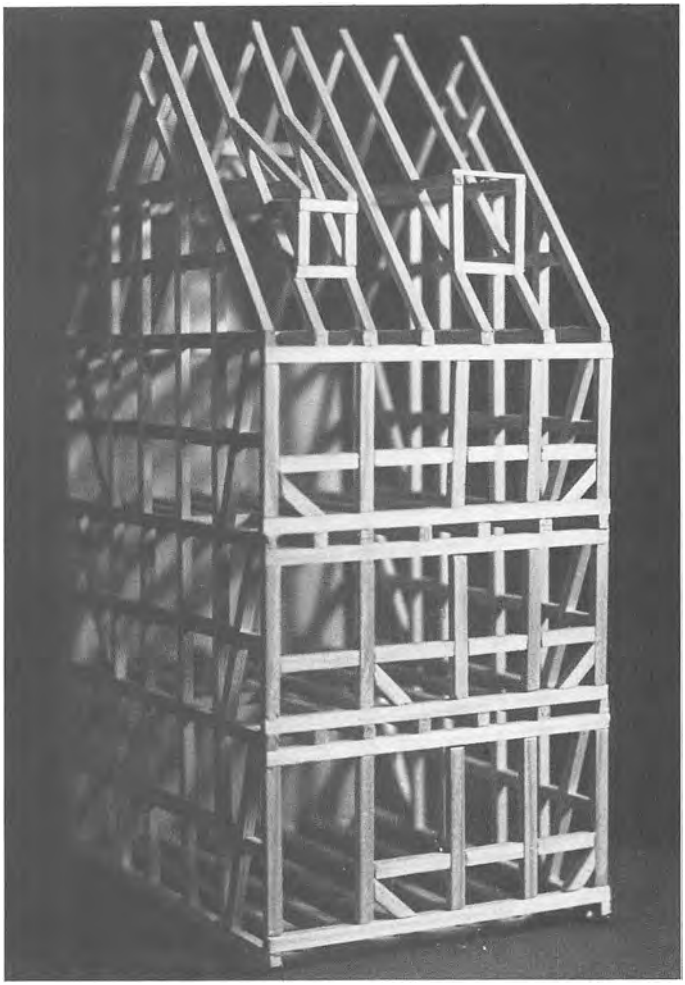

Sct. Annægade 16. Bindingsværkskonstruktionen vist i model udført af Jens Fredslund. Stueetagens dørsted ses tydeligt, men også 1. sal har haft en yderdør (over døren til gården), som har ført ud til en gangbro, der ledte over til baghuset.

mindelse om kleinsmedens bomærke, der vel har været udført som et smedejerns facadeskilt. Men huset var allerede i december 1754 solgt til murersvend Johan Sebastian Bachhaus. Som vidne ved skødets underskrivelse møder vi arkitekten og bygmesteren Johan Christian Conradi, og det er unægtelig fristende at forestille sig ham som mester for det gode hus. Han havde en omfattende virksomhed på Christianshavn. Bachhaus, der gjorde tjeneste ved brandkorpset, boede selv i kælderen, Allin havde stueetagen, og en maler, Mathias Gottskou nævnes »på salen« i 1755. To år efter har en tømrer fået Allins bolig, medens en væversvend er rykket ind, hvor Bachhaus boede.

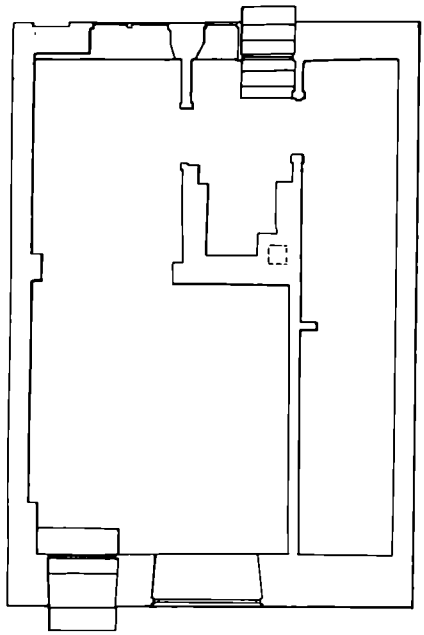

Kælder 1970

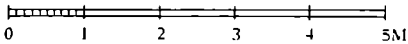

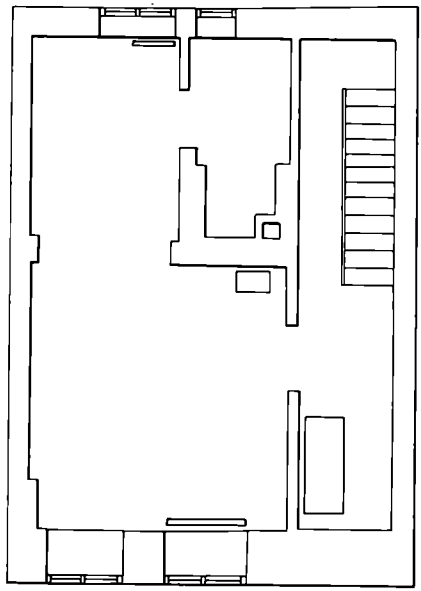

Kælder 1975

Sct. Annægade 16. Planer før (1970) og efter (1975) istandsættelsen. Mål 1:100. I kælderen er skorstenskernen bevaret.

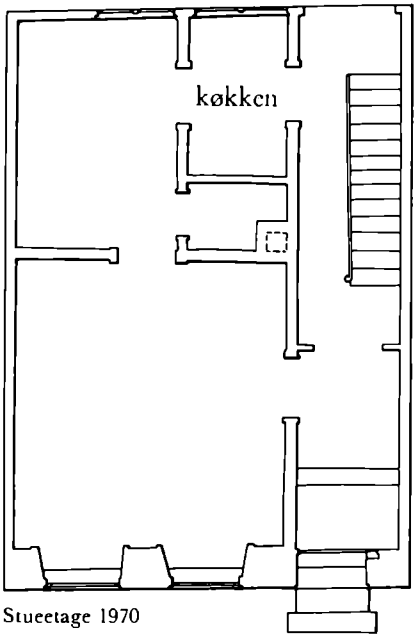

Stueetage 1970

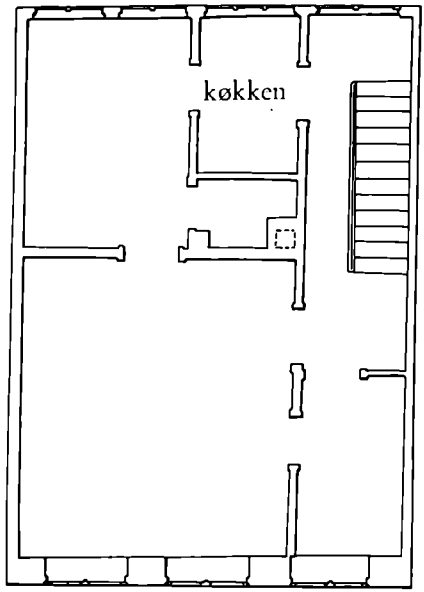

1. sal 1970

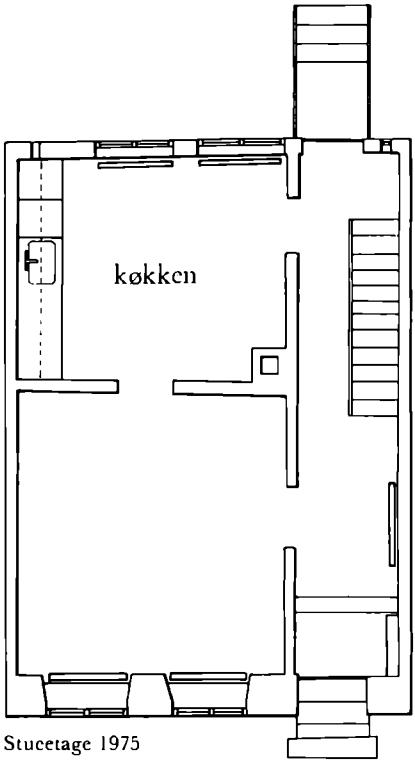

Stuetage 1975

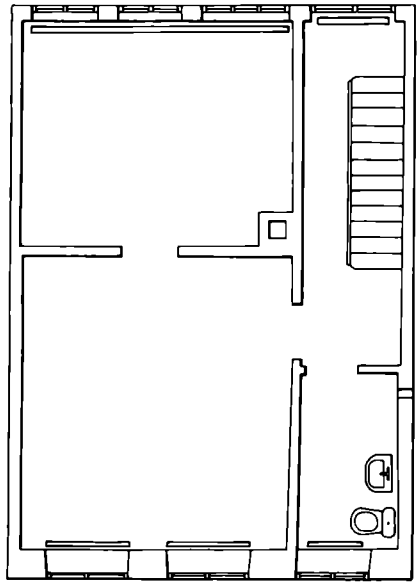

1. sal 1975

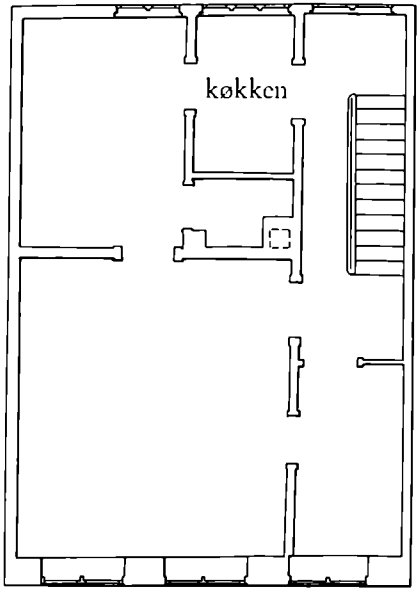

2. sal 1970

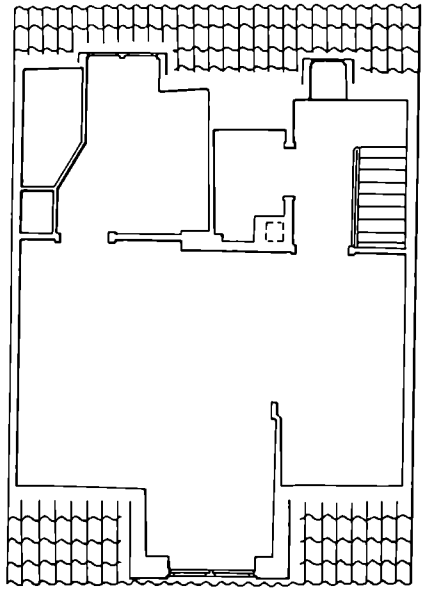

Tagetage 1970

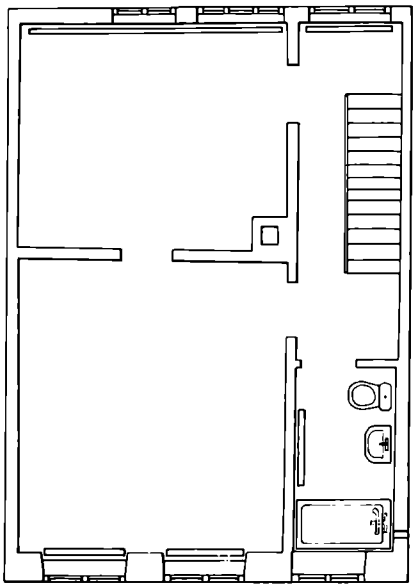

2. sal 1975

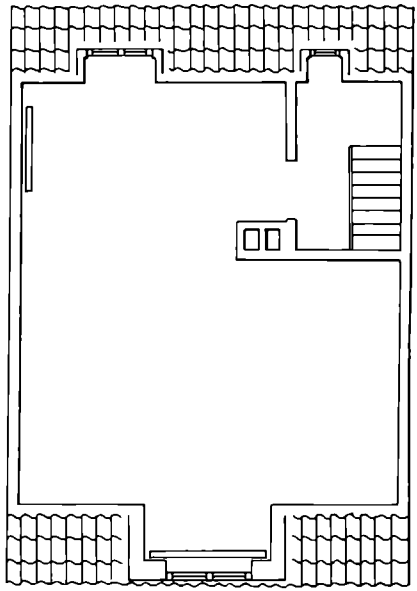

Tagetage 1975

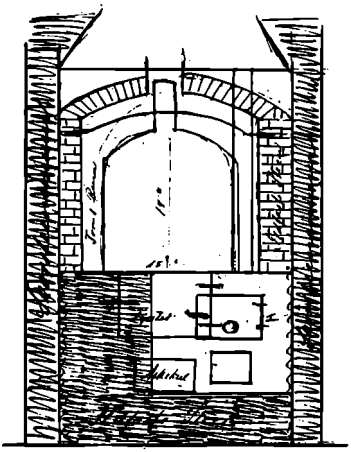

Sct. Annægade 16. Tegning af skorsten på 1. sal. Imellem skorstensmurene ses ildbænken (1½ alen bred) opmuret i godt en alens højde. I højre side er et komfur indbygget med fyrlem og askeskuffe. Fra komfuret går et jernrør op til røgfanget. Med »murstenssignatur« er det vist, hvorledes en porcelænsovn skal opmures over ildbænken, der i stedet for komfuret skal have et centralt anbragt fyrsted med askeskuffe. (c. 1:30).

Fra 1766 sidder øltapper Lars Jensen med huset. Derefter blev Ole Martin Sultoss ejer i august 1785. Han betegnes ved folketællingen 1787 som »øltapper på Asiatisk Kompagni« og boede formentlig i kælderen med sin kone. Endvidere husede den velbyggede ejendom tre skibstømmermænd med familier, ialt 16 personer. Det giver os en forestilling om, at de små lejligheder i etagerne har været udlejet som familieboliger for den tids faglærte skibsbyggere. Endnu 1838 omtales den dobbelte, beklædte gadedør, men 1853 er indgangspartiet ændret og huset har nok ved den lejlighed fået den nuværende lidt akavede høje udvendige trappe op til en ny, endnu eksisterende gadedør med vindue over. En række fine fyldingsdøre op gennem huset er formentlig nogenlunde samtidige med denne gadedør (se billedet side 60). I kvistetagen var der indrettet bolig med køkken. Mellem 1874 og 1884 indsattes der store butiksvinduer i stuen til gaden.

Så sent som i 1947 fjernedes det meste af den store skorstenskerne, men vi har tilforladelige tegninger af den og kan bl.a. se, hvorledes skorstenen så ud på første sal i 1870, da porcelænsmaler Fr. Hildebrandt får tilladelse til at indbygge en lille ovn i den. Skorstenen blev fjernet 1947 for at give plads til toiletter i alle etager. Allerede 1938 var der indlagt gård-wc i baghuset og nu fulgte så forhuset med. Arbejdet blev udført med megen omhu, og hele ejendommen var så velindrettet og velvedligeholdt, at man har svært ved at fatte forbudet mod, at huset blev benyttet til beboelse. Rømningen medførte dog snart, at det led så store skader, at det ikke blev meget billigere at få bragt på fode end de andre huse. Det kunne uden væsentlige ændringer have gjort god fyldest mange år endnu.

Til en boligs opvarmning og til madlavning kan et enkelt ildsted være nok. Christianshavnshusene giver en serie eksempler på, hvordan dette rent praktisk var ordnet gennem et par århundreder. I det ældste hus (nr. 14) var der oprindelig kun een bolig, eet ildsted og een skorsten. Ildstedet var på tre sider

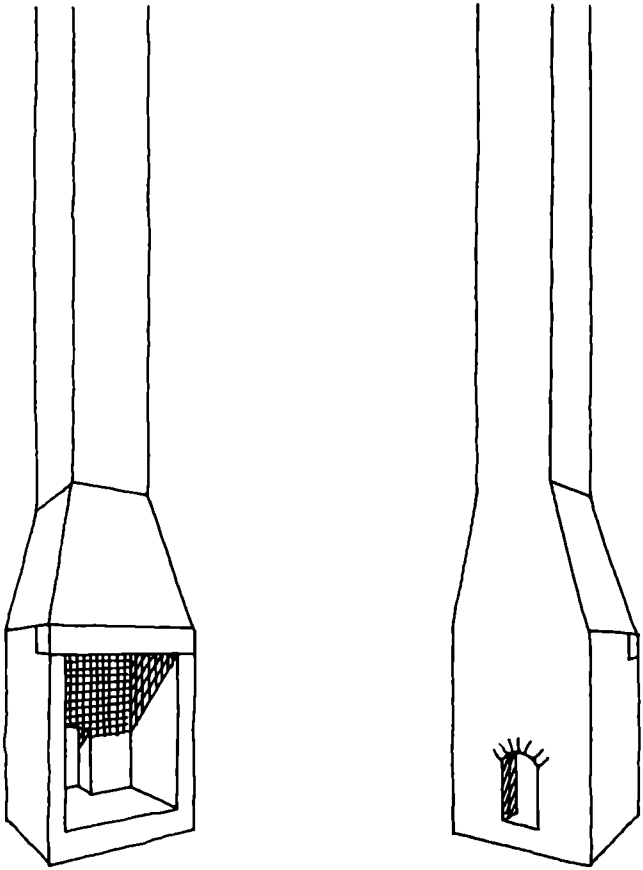

Sct. Annægade 14. Skorsten. Rekonstruktionsskitse, jfr. planen side 28 og snit side 30.

indfattet i halvstensmure, medens den fjerde side var »åben« og overdækket i hovedhøjde med en »skorstenshammer« (formentlig et stykke egetræ), hvorover skorstenens fjerde side var opmuret. De fire sider blev opefter trukket sammen så de kunne passere gennem taget som en normal skorstenspibe. Havde det hele ikke været skjult bag bindingsværksvægge og tagflader ville skorstenen nok omtrent se ud som vist på skitsen foroven.

Sct. Annægade 14. Skorstensbund efter udgravning og fjernelse af forhøjelsen over nederste rulskifte, sml. opmålingerne s. 27.

Der kunne nu tændes et bål i bunden af en sådan åben skorsten, og så var det ligetil at få en gryde, potte eller pande anbragt over ilden. Røgen ville normalt trække op gennem skorstenen, og tændte man bålet helt op til skorstenens bagmur kunne denne blive så varm, at det lunede i stuen bag den. Men mere effektivt var det at bryde et hul i bagmuren, så der kunne skubbes gløder igennem det til en tyndvægget beholder, en »bilæggerovn«, som muredes op i stuen foran hullet. Bilæggerovnen kunne være bygget af kakler, hvad der var det almindeligste, da de første huse opførtes på Christianshavn, men også støbejernsplader blev brugt, og da kaklerne ikke var særlig holdbare, har man de fleste steder tidligt måttet erstatte dem med jernovne.

Skulle et hus opføres med to boligetager som »Sidses hus« eller med fire som kleinsmed Allins (hvor der var kælder med køkken), var det praktisk at anbringe de åbne skorstene i en samlet opmuret konstruktion, der blev husets »skorstenskerne«. Skorstensvangerne, der indfattede det underste ildsted blev da ført lige op fra grunden til loftet. I hver etage, hvor der skulle være køkken, blev der da indbygget et gulv med ildsted, som kunne være hævet noget over gulvet (»ildbænk«), og en skorstenshammer, hvorover der var opmuret en tragt (»skorstenskappe«), som førte op til et hul i hjørnet af ildstedet oven-

over. Over dette hul var der opmuret et skorstensrør helt op til loftet. For hver etage, man kom i vejret blev der derfor et nyt skorstensrør som skulle videre, og alle disse skorstensrør samledes så i piben, der oprindelig omfattede to rør i Sidses hus og fire i kleinsmedens. På et fotografi fra 1913 (gengivet s. 85) ses det, hvorledes de fire rør i piben er blevet kronet med glasserede rør.

I hver etage kunne der opstilles bilæggerovne ind til stuen, og der var ikke noget i vejen for, at man tillige kunne anbringe en bilæggerovn i kammeret, men da dette ikke var særlig stort, kunne man spare plads ved blot at indmure en jernplade i skorstensvangen, som vendte mod kammeret. Kleinsmedens hus havde sådanne plader fra først af. De omtales 1753. Men de fandt også adgang til såvel nr. 12 som nr. 14, hvor en plade var på plads helt til husets nu gennemførte ombygning.

Da »Sidses hus« blev forhøjet omkring 1790, kunne man uden vanskelighed klare opvarmningsproblemet ved at anbringe en vindovn op til et af de to skorstensrør, som allerede fandtes og blot skulle forlænges, så de kom op gennem det nye tag over den tilføjede etage. I vindovne fyrede man ind fra det rum, hvori ovnen stod, og det var det almindeligste i slutningen af det 18. århundrede. Men da den efterfølgende ejer ville have en bolig, hvor der i 1790'erne var malerværksted, måtte han for at få køkken opbygge en åben skorsten med egen pibe op gennem taget. Den blev naturligvis bygget tæt op til den eksisterende skorstenskerne, og det gik. Ulige vanskeligere har det nok været, da det gamle hus, nr. 14, engang før 1767 skulle have egen åben skorsten i loftsetagen. Den første skorsten var bygget op til bindingsværksvægge, hvis fodremme tidligt må være bortrådnet med det resultat, at skorstensvangerne pressede sig ud efter. Der blev foretaget omfattende reparationer og fornyelser, og som underbygning under det nye ildsted er der rejst en »støttemur« med niche i stueetagen, men støttemuren var praktisk talt ikke funderet, og den hele konstruktion var så risikabel, at den måtte nedtages i forbindelse med undersøgelsen.

De åbne ildsteder blev efterhånden erstattet af komfurer, som stilledes ind i skorstenene eller blev indmuret i de gamle ildsteder. I princippet fungerede de som vindovne med »kakkelovnsrør« eller anden lukket forbindelse mellem ildsted og skorstensrør. Da der 1887-93 blev indlagt gas i husene, erstattedes de af gasapparater – gerne stillet oven på komfurerne eller på de murede ildbænke, hvor sådanne var i behold. Der var ikke længere større problemer forbundet med at få varme til madlavningen.

For at få boligrummene opvarmet behøvede man blot skorstene af begrænsede dimensioner. I stedet for de gamle kantede »vindovne«, der slugte umådelige mængder brænde, fik man ovne (»kakkelovne«) egnede til koksfyring,

og ved moderniseringen af nr. 16 i 1948 blev den store skorstenskerne erstattet med et enkelt skorstenrør, der gav kakkelovnene i samtlige etager fornødent træk.

Ved den nu gennemførte istandsættelse er der i hver af de tre ejendomme installeret et termostatstyret gas-centralvarmeanlæg.

Da huset Sct. Annægade 14 stod færdigt, havde det efter alt at dømme lave vinduer – tre til gaden og tre til gården. Det har været vinduer med blyindfattede ruder. Så sent som 1803 nævnes vinduer med »blyrammer« i hele huset bortset fra stuens ud til gaden, men man skal nu ikke tro, at de ældste vinduer var i behold så længe. Også i »Sidses hus« var der formentlig vinduer med blyrammer helt til ombygningen omkring 1790, og det samme gjaldt bagsiden af kleinsmedehuset fra 1750'erne, hvor blyrammerne nævnes endnu 1838. Det blev dog opført med »engelske« rammer og hvidt glas til gaden. Sidses hus fik ved ombygningen omkring 1790 de vinduer, som endnu for størstedelens vedkommende er i behold, og som er gengivet smukt på en tegning fra 1890.

I store træk kan en udvikling følges fra små blyindfattede vinduer, der havde til hovedopgave at give lys, frem til stadig større ruder med bedre glas, som man også kunne *se* igennem. Ved istandsættelsen, som nu er afsluttet, blev de eksisterende vinduesformer bibeholdt eller om fornødent fornyet. Da butikkerne nødvendigvis måtte nedlægges blev butiksvinduerne udskiftet med vinduer som svarede til facadens øvrige. Et særligt problem voldte vinduerne i nr. 14, hvor der i tiden 1816-1878 nævnes »sprosserammer«, og hvor der i overetagens vinduer endnu var spor efter sprosserne i de bevarede rammer. Disse sprosser blev rekonstrueret og underetagens vinduer fik tilsvarende sprossedelte rammer. Det blev ikke fundet rigtigt at arbejde med større ruder ud til gaden. Ved af holde sig til småsprossede vinduer kom man ned i en rudedimension, der passede til husets beskedne forhold. Bagfacaden, som – ud til den forsænkede have – blev højere, og som havde været så ringe, at den helt måtte fornyes, fik større ruder, og det lavtliggende hus er således sikret rigeligt dagslys.

Når dagen var omme, har man – før som nu – brugt kunstigt lys. I Sct. Annægade var det i lange tider et spørgsmål om lyskilder, som ikke har noget med husets konstruktion at gøre, og læseren må henvises til den litteratur, som beskæftiger sig med lamper og lysestager. Med gasværkets oprettelse fik man imidlertid installationer, der også havde indflydelse på spørgsmålet om kunstig belysning. Det var almindeligt, at køkkener belystes med gasblus. Først med elektriciteten, der kom til husene 1929-35, fik man imidlertid lysinstallationer i alle etagerne, hvor omlægninger af den ene eller anden art dog siden fandt sted, og det hele blev af en sådan beskaffenhed, at næsten alt måtte fornys i forbindelse med den nu afsluttede istandsættelse.

VAND

Som fortalt, sørgede Christian den Fjerde 1633 for tilførslen af drikkevand til Christianshavn. Ledningen førtes til »den blå pumpe« på Christianshavns torv, men der blev straks givet grundejerne tilladelse til mod betaling at føre stikledninger ud til deres ejendomme. Jens Lauridsen har vel benyttet sig deraf men næppe haft mere end een pumpe på sin store grund. Hvornår og hvordan der kom flere vandledninger til de mange ejendomme, grunden opdeltes i, har jeg ikke undersøgt, men jeg går ud fra, at man mange steder en tid lang har kunnet få en del af sit behov for ferskvand dækket ved at have regnvand fra tagene stående i vandtønder.

Planen foroven viser københavnske vandledninger 1770. Udsnit af kort i Stadsarkivet.

Da København fik vandværk i 1850'erne, kom der også trykvand til Christianshavn. Det førtes gennem en tunnel under havnen, og alle de tre huse i Sct. Annægade havde inden udgangen af 1880'erne fået vand indlagt med vandhaner i samtlige køkkener.

Det var som bekendt meningen, at anlægget af trykvandsledningerne skulle være fulgt op af et kloaksystem til afløsning af de gamle rendestensanlæg, der havde været en af hovedkilderne til byens elendige sanitære tilstande, da koleraen hærgede. Først på et væsentligt senere tidspunkt blev dette kloaksystem imidlertid så vidt udbygget, at Sct. Annægadehusene fik betryggende afløbsforhold.

En nærmere redegørelse for disse forhold kan først gives, når hele kvarterets afløbsforhold undersøges, men visse enkeltheder skal dog oplyses.

Regnvandet fra tagfladerne ud til Sct. Annægade har nok engang fået lov at plaske ned på gaden, hvor det ad render i brolægningen er flydt ud til kanalen og dens havneagtige udvidelse på den anden side af Sct. Annægade. Da kleinsmedens nye hus stod færdigt i 1753, havde det imidlertid tagrende af træ med nedløbsrør af blik. En tilsvarende trætagrende med nedløbsrør har »Sidses hus« fået efter forhøjelsen, da det beskrives i 1791. Men tagvandet kom kun ned til fortovet, derfra måtte det løbe ud til rendestenen og finde vej frem til Christianshavns kanal.

I 1869 er der projekteret en underjordisk kloak midt ned gennem Sct. Annægade fra Wildersgadekrydset ud til Christianshavns kanal. En tegning fra 1871 af stadsingeniør Arnt viser, hvorledes denne kloak, der blev etableret 1876, skulle have sit udløb i kanalen og ligge i en sådan dybde, at spildevandet i den løb ned mod kote 0, svarende omtrent til kanalens vandspejl ved »daglig vande«. Sct. Annægade fik rendestene med nedløb til denne kloak, og alt plumrede ud i Christianshavns kanal, der således fortsat fungerede som hele bydelens åbne kloak. I tiden 1898-1901 anlagdes imidlertid en dybtliggende »afskærende« kloakledning under Overgaden neden Vandet, og hertil sluttedes kloaken fra 1870'erne. I 1938 blev denne dog erstattet med en kloak, som lå ca. 1,40 m dybere.

Vandet fra tagsiderne, der vendte mod gården, er i det 17. århundrede plasket ned bag husene. I en bredde af ca. 1 meter var arealet formentlig befæstet med fire lag tørv. Hvornår der er blevet brolagt, ved jeg ikke, men det er sikkert sket på et tidligt tidspunkt. Noget vand er sunket i grunden og andet er måske samlet i tønder, men der har under alle omstændigheder været spildevand, som skulle ud. Det er en kendt sag, hvorledes folk i lange tider er gået ud med natpotter for at tømme dem i gadens rendesten, og der kan næppe være tvivl om, at meget andet »spildevand« ganske enkelt er kastet ud af husene. Om ordnede afløbsforhold ved vi desværre for lidt, men i

Teglhængt bindingsværkshus i regnvejr. Maleri af Jens Juel. Statens Museum for Kunst.

mange tilfælde har der givetvis været afløbsrender ud gennem forhusbebyggelsen. Hvor der var porte med brolagte portrum, har problemerne været til at overse, men forhuse med forstuegang eller med kælder under hele huset har givet vanskeligheder. Man har kunnet lægge en afløbsrende af træ under forstuegangen og fået vandet den vej ud, hvilket en tid var tilfældet i Sct.

Sct. Annægade 16. Gammel tildækket trætagrende og nyere zinkrende før istandsættelsen.

Annægade 14, hvor renden lå indtil 1972, men jeg er desværre ikke i stand til at datere denne rende, medens det af en række taksationsforretninger fra tiden 1861-90 ses, at der dengang var en »træudløbsrende« under gulvet i nr. 12's forstuegang.

Sct. Annægade 14. Afløbsrende udgravet under forstuegangen, sml. planen s. 25.

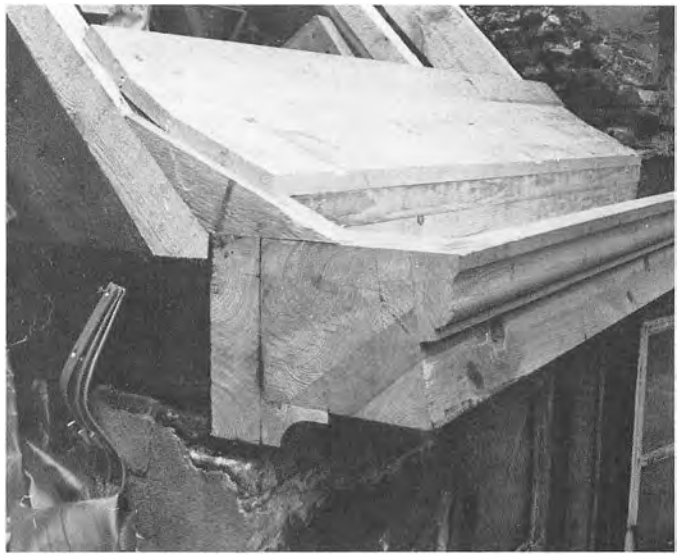

Sct. Annægade 16. Den nye trætagrende under opbygning.

Da kleinsmedens hus stod færdigt i 1753, var der tagrende af træ til gården og udvendige nedløbsrør – ligeledes af træ. Til disse nedløbsrør var der med blytude tilsluttet afløbsrør fra vaske i alle etagernes køkkener. Det er ganske utænkeligt at afløbsrøret ikke har været ledt ud til gaden, men det vil sige, at det er ført gennem kælderen, som et højtliggende rør eller en rende, og denne konstruktion er velkendt. Jeg har haft den i mit eget hus på Gråbrødretorv, hvor der i den underste trappesten ud til fortovet er et hul, der viser, hvor vandet kom ud, før huset fik kloak i gården. Afløbet fra kloakken går nu gennem et jernrør, som også passerer kælderen, men mere end en meter under det niveau, hvor det gamle afløb må have været placeret. I kælderen under Sct. Annægade 16 omtales 1837 en gennemgående rende som er beklædt med malede brædder. I 1859 og 1874 tales der om en »træudløbsrende«.

»Sidses hus« havde i 1791 tagrende af træ til gården og nedløbsanordninger ganske som de ovenfor beskrevne fra 1750'erne. I »Sidses hus« var der ikke kælder, og afløbet til gaden var som anført etableret under forstuegangen. Det meget regnvand fra tagene har formentlig kunnet sørge for den fornødne »opspædning« og udskylning af spildevandet gennem disse render. Indtil 1876 løb det plumrede spildevand fra husene ad gadens rendesten til kanalen. Derefter løb det gennem den nye underjordiske kloak, men hvordan det kom fra husene til denne kloak, har jeg ikke kunnet få oplyst. Kun skal det nævnes, at tilstandene ikke blev sådan, at man kunne få vandklosetter i

ejendommene. Der var retirader i gårdene, og derfra måtte natmændene bære tønder – først af træ, siden af blik – ud gennem de små huses forstuegange.

Først i 1838 bragtes disse forhold til ophør. Nr. 12 og 14 fik to fælles gård-wc'er placeret i baghuset til nr. 12. Afløbet herfra – og fra husenes tagnedløb – ledtes til en samlebrønd i gården nr. 14, hvorfra spildevandet blev ført gennem et jernrør under forstuegangen ud til den nye, dybtliggende kloak i gaden. Nedløbet fra samtlige køkkener i nr. 12 var fortsat ført ud til tagnedløbet. Køkkenet på 1. sal i nr. 14 fik et nedløb, som gik skråt ned gennem stuens baglokale (se billedet side 46).

Nr. 16 fik sit eget anlæg. Fra et gård-wc og fra såvel køkkener som gårdsidens tagflader førtes spildevandet ud gennem et jernrør, lagt tæt op til gavlen i kælderen. Køkkenvaskene var indtil 1947 tilsluttet tagnedløbet. Så fik huset indvendige faldstammer.

Ved den nu afsluttede istandsættelse er afløbsforholdene i princippet opretholdt, således at nr. 16 har egen, medens nr. 14 og 12 har fælles tilslutning til gadens kloak. De nye wc-, bade- og køkkenindretninger i nr. 16 har sammen med afløbet fra gården og tagnedløbene tilslutning til forbindelsen fra 1938 med kloakken i gaden.

Medens den fælles samlebrønd for nr. 12 og nr. 14 tidligere lå bag nr. 14, hvor der nu er en lavtliggende have, er samlebrønden i dag placeret bag nr. 12 med fælles afløb ud under nr. 14. Tilslutningen til kloakken i gaden er fortsat ud for indgangen til nr. 14.

Hele anlægget er projekteret 1972 af Edvard Troelsgård.

Op til baghuset i gården Sct. Annægade 14 udgravedes en muret grube, der må være den sidste rest af et arrangement, som beskrives flere gange i tiden fra 1804 til 1852: »I gården et enkelt teglhængt bræde-locum med muret kasse i jorden. Derover hønsehus«.

SKIDT

Det er ifølge sagens natur vanskeligt at finde en proper betegnelse for alt det fejeskarn, køkkenaffald og snavs, som enhver ordentlig husholdning må ønske at blive af med. Men når P. A. Heiberg med en »skidtvise« fik sat fart i »dagrenovationen«, må dette afsnit kunne trykkes med oplysningstidens gamle ord som overskrift. Noble ord kan være vildledende. De senere års skriverier om »forurening« har en tendens til at dvæle særligt længe ved alle mulige usynlige former for farefulde forgiftninger af nutidens og fremtidens »miljø«, som om der ikke mere var noget problem forbundet med at få gammeldags skidt af vejen.

Men det er der.

I lange tider har det været den enkelte grundejers egen sag, hvordan han ville løse problemet, og det er – meget menneskeligt – sket ved, at han har hældt det hele ind på en ubeboet nabogrund eller ud på gaden, hvilket sidste naturligvis tidligt er blevet forbudt med det resultat, at udsmidningen skete i ly af nattens mørke. Følgelig har Københavns gader i århundreder sejlet med skidt, og problemerne om fjernelse af »husaffald« og renligholdelse af gader har derfor længe været et og samme problem.

Husejerne har haft pligt til også at feje gaderne, og den offentlige indsats var derfor længe begrænset til at organisere bortkørslen af skidtet. I begyndelsen af det 18. århundrede adviseredes borgerne af en gadefoged, som med skralde forkyndte, at nu var tiden til gadefejning og samling af husaffald inde. Når affaldsvognen, der var forsynet med en klokke, derefter trillede gennem gaderne, skulle alt kunne bringes bort. I begyndelsen af forrige århundrede var det manden på vognen, der brugte skralden. På papiret lød begge dele hensigtsmæssigt. I praksis virkede det ikke. Man prøvede med alle mulige nyordninger. Kun i Struensee-tiden var der tålelige forhold. Snart efter hans fald greb efterladenhed og langsommelighed igen om sig.

På denne baggrund er det ikke vanskeligt at forstå, at meget affald aldrig blev kørt væk fra Sct. Annægade, men forsvandt i grunden, som lidt efter lidt blev hævet.

En god del af det, der hedder *arkæologi*, bygger på affald. Stenalderen er vor første form for forurening, og Sct. Annægades »arkæologi« har også sit affald, der var rigeligt repræsenteret i de fyldlag, som nu i stort omfang er bortgravet. Stumper af kridtpiber, kakler, fliser, potter, pander og meget andet er kommet for dagens lys og har været med til at farve vort billede af livet i husene. Dog kun i vage toner, da karakteren af »affald« var så udtalt, at det aldrig kunne siges bestemt, hvorfra det fundne egentlig stammede, sådan som man f.eks. kan sige det, når man undersøger en brandtomt. Kaklerne, der

Fragmenter af kakler fra omkring 1600, fundet ved udgravning i Sct. Annægade 14. De to øverste viser forskellige typer på ornamental indramning, de nederste er figurfragmenter, det ene muligvis fra en serie med symbolske figurer (»dyder« el. lign.), det andet fra en serie, hvori et billede af Henrik den Fjerde forekommer. (Nationalmuseet).

blev påtruffet i Sct. Annægade 14, lå således ikke samlet på en måde, der kunne gøre det muligt at fastslå, at netop her havde ovnen, hvorfra kaklerne kom, været opstillet.

Bagstien bag husene i Sct. Annægade fotograferet september 1976. Yderst til højre ses den bevarede gavl af det iøvrigt nedrevne trappehus, som hørte til Sct. Annægade 12.

Fragment af flise fundet ved udgravningen i Sct. Annægade 14. Flisen er fremstillet omkring 1750 i Makkum i Frisland. Gengivet i halv størrelse. (Nationalmuseet).

Under istandsættelsen blev meget affald kørt væk, og da husene stod færdige i sommeren 1975 var alt i den skønneste orden. Nu skulle de atter kunne bebos.

Så enkelt var det dog ikke. Der skulle først udstedes bygningsattest. Der søgtes herom den 17. april 1975, men attesten kunne ikke udstedes, fordi der ikke var sørget for, at husaffaldet kunne fjernes på reglementeret vis.

I femten år havde ingen myndighed bekymret sig om alt det skidt, som tilfældige mennesker havde efterladt sig i husene, men nu kunne det ikke blive godt nok. I mange københavnske huse bæres »dagrenovationen« ud gennem forstuegangen. Det er selvfølgelig uheldigt, men dog til at leve med. Rengøringsselskabets folk udfører dette arbejde omhyggeligt. I tredive år har jeg boet i en sådan ejendom uden nogen sinde at have set affald tabt i gangen. Med nutidens lukkede poser og beholdere må problemet vel også siges at være af beskedent omfang.

Men saneringsplanen på Christianshavn forudsatte, at affaldet skulle bæres ad en bagsti over nabogrunden ud gennem en port i den tilstødende ejendom Sct. Annægade 20. Bagstien bag de tre huse var forlængst etableret, men mellem nabogrunden og Sct. Annægade 20 – med porten – var en mur, som skulle forsynes med en dør, og det var ikke sket. Ejeren af huset med porten var tilsyneladende ikke interesseret i at udføre den saneringsplan, det offentlige havde besluttet sig for. Der kom ingen dør i muren, og de ejere, der havde troet på det offentliges vedtagelser og fulgt dem, måtte se sig om efter en anden løsning.

Man skulle tro, det kunne overlades de ejere, der bragte husene på fode, at finde en ordning med renovationsvæsenet, så affaldet kunne bringes ud gennem forstuegangen, indtil den omstridte dør var etableret, eller til der var tilvejebragt en gennemgang til en anden ejendom med port, men det var uhyre vanskeligt. Der var imidlertid håb om, at ejeren af Wildersgade 50 ville tillade, at bagstien blev sat i forbindelse med denne ejendoms port, og bevæget af dette indlod Magistraten sig – efter måneders tavshed – på at afgive et svar på en fornyet henvendelse fra Bygningsbevaringsselskabet.

Svaret, der er dateret 10. december 1975, fortjener at blive læst i sin helhed:

> I skrivelse af 12. september 1975 (AH/it), med supplerende oplysninger, har De anmodet om udstedelse af bygningsattest for ombygnings- og moderniseringsarbejder i ejendommene matr.nr.ne 139, 140 og 141 Christianshavns kvarter, Sankt Annæ Gade 12-16.
>
> Således foranlediget skal man meddele følgende:
>
> Ved herfra foretagne eftersyn – senest 19. november 1975 – er det konstateret, at renovationsvæsenet fortsat ikke har adgang til heromhandlede grunde gennem ejendommen Sankt Annæ Gade 20, således som forudsat og vist på tegning hørende til magistratens byggetilladelse af 10. maj 1972.
>
> Forinden spørgsmålet med hensyn til bortkørsel af renovation er bragt i orden, evt. ved etablering af dørforbindelse over naboejendommen matr.nr. 155 ibid., Overgaden neden Vandet 29, Wildersgade 48 og 50, hvorved renovationsforholdene for heromhandlede ejendomme vil være i orden, kan bygningsattest ikke udstedes.
>
> Såfremt man dog modtager behørig indeståelse fra ejeren i forbindelse med byggeforetagendets tekniske og økonomiske ledere (administrationsvedtægtens § 27, jfr. § 26) for, at de herfra konstaterede mangler ved arbejdet bringes i lovlig orden inden den 1. marts 1976, og såfremt der til fyldestgørelse af magistratens krav om daglig tvangsbod samt til sikkerhed for udførelsen af nævnte arbejder stilles en bankgaranti, stor kr. 5.000,00, for hver af de omhandlede 3 ejendomme, vil bygningsattest kunne udstedes.
>
> Formular til indeståelser og bankgarantier vedlægges.
>
> P. B. V.
> E. B.
> sign. *Worm*

Dette brev foranledigede Bygningsbevaringsselskabet til – efter henvendelse til Direktoratet for Stadens faste Ejendomme og brevveksling med Renhold-

ningsselskabet af 1898 – at afsende følgende skrivelse (af 6. februar 1976) til Magistratens 4. afdeling:

> Under henvisning til Deres skrivelse af 10/12 1975 skal jeg meddele, at jeg d. 18/12 1975 har rettet henvendelse til Direktoratet for Stadens faste Ejendomme, idet jeg, da Bygningsbevaringsselskabet af 1971 A/S ikke har nogensomhelst indflydelse på ordningen af renovationsforholdene, har bedt direktoratet om overfor Magistratens 4. afdeling at afgive de i brevet af 10/12 1975 forlangte indeståelser.
>
> Da man ikke har modtaget svar på denne henvendelse, har magister Harald Langberg yderligere sat sig i forbindelse med Renholdningsselskabet af 1898 om etablering af en midlertidig ordning, hvorefter beboerne af ejendommene Skt. Annægade 12, 14 og 16 selv skulle transportere affaldet i lukkede plastikposer fra husene til beholdere i en nabogård. Da det imidlertid ikke er lovligt, at andre end koncessionerede bærer affald hen over et offentligt fortov – om det så end sker i lufttætte beholdere – har dette ikke kunnet praktiseres, men Renholdningsselskabet har i vedlagte fotokopi af skrivelse af 8/1 d.å. fremsat et andet forslag, som bygningsbevaringsselskabet, da man stadig ikke modtog svar fra Direktoratet, har tiltrådt, jfr. vedlagte fotokopi af skrivelse af d.d. til Renholdningsselskabet.
>
> Da bygningsbevaringsselskabet er ude af stand til at opfylde de i Deres nævnte skrivelse stillede betingelser, idet det ikke beror på selskabet men på det offentlige, hvornår der tilvejebringes korrekte forhold med henblik på fjernelse af dagrenovationen, og da den løsning på sagen, De anviser, ikke løser spørgsmålet om dagrenovationen, skal man i betragtning af, at de 3 ejendomme efter afsluttet restaurering har stået ubeboede i over ½ år, bede om, at bygningsattesterne nu udstedes.
>
> Med venlig hilsen
> sign. *Adam Hauch*

Som bilag fulgte en skrivelse fra renholdningsselskabet, hvori muligheden af etableringen af en midlertidig ordning omtaltes. Den gik ud på anvendelsen af plastsække, som beboerne skulle anbringe ved gadedørene før hver afhentning.

Faren for, at sagen skulle blive trukket yderligere i langdrag foranledigede mig til straks at sende kopier af de ovenfor gengivne breve til borgmesteren for Magistratens 4. afdeling, Alfred Wassard, med en følgeskrivelse, hvori det blandt andet hedder:

»Siden i sommer har de tre istandsatte huse Sct. Annægade 12, 14 og 16 stået fuldt færdige til indflytning, men de kan ikke bebos, fordi en forskriftsmæssig ordning af dagrenovationens fjernelse ikke er tilvejebragt. Uagtet det er det offentlige, der som saneringsmyndighed har ansvaret for at dette forhold bringes i orden, indskrænker Deres administration sig til at konstatere, at det ikke er sket og foreslår en løsning (se skrivelse af 10. dec. 1975), der ikke er nogen løsning på det egentlige problem, da man nok vil kunne få bygningsattest og dermed få ret til at bebo husene, men ikke kan være sikker på, hvad der sker efter den 1. marts 1976, ud over at man skal betale indtil 15.000 kr. i dagbøder, hvis den korrekte dagrenovationsordning ikke er etableret. Som administrationen fungerer, må man virkelig befrygte, at den korrekte ordning ikke etableres tids nok, og at de tre huse igen erklæres uegnede til beboelse og forlanges rømmet, når de 15.000 kr. er betalt.

Efter at selskabets arkitekt og advokat i månedsvis uden held har søgt forståelse i Direktoratet for stadens faste ejendomme og i magistratens 4. afdeling har jeg henvendt mig til Renholdningsselskabet af 1898 og fået et forslag til en løsning, som bygningsbevaringsselskabet kan tilslutte sig. Jeg vedlægger en kopi af en skrivelse, som bygningsbevaringsselskabet i den anledning har sendt magistratens 4. afdeling, fordi jeg ikke har håb om, at afdelingen reagerer med andet end et umuligt svar, som ekspederes om et par måneder, med mindre De griber ind.

Jeg synes under alle omstændigheder, De skal se på denne sag, som rimeligvis anses for så ubetydelig, at den normalt aldrig ville komme til behandling på borgmesterplan.«

I et svar af 10. februar gav borgmester Alfred Wassard venligt tilsagn om at ville se nærmere på forholdene:

Jeg har modtaget Deres skrivelse af 8. februar 1976 vedrørende forskellige forhold i forbindelse med restaureringen af ejendommene Sankt Annæ Gade 12, 14 og 16, og jeg skal nu se nærmere på spørgsmålene.

Med venlig hilsen

A. Wassard

Den 26. februar 1976 blev bygningsattesterne udstedt. En dør fra bagstien ind til ejendommen Wildersgade 52 var da etableret. De tre huse kunne nu afhændes.

FORTID, NUTID, FREMTID

Vi har set, hvorledes den oprindelige række enetages huse stod godt og vel et århundrede. Så falder først skomagerhuset, som Sidse erstatter med en toetages bygning i 1724-28, og i 1751-53 viger det sydligste hus for kleinsmedens solide bygning »De tvende gyldne Nøgler«. Det mellemliggende hus holder stand men facaden skyder i vejret, og omkring 1790 får »Sidses hus« en ekstra etage, samtidig med at facaden grundmures. Alle disse forandringer sker i den gode fredstid mellem Den store nordiske krig og det europæiske opgør med Napoleon. Det var en gylden tid for Christianshavn – og for hovedstaden med dens vældige flåde af handels- og orlogsskibe.

Det er søens folk, som præger billedet. Skibstømrere og skippere.

Så kom de hårde år, hvor så meget gik i stå, men hen i det 19. århundrede, hvor byen bliver overbefolket, skal flere mennesker proppes ind i de gamle huse. Vi ser, hvordan tagetagerne udnyttes til bitte små lejligheder, og med befolkningstætheden følger et øget behov for butikker. I alle husene er butiksindretninger dominerende ved århundredets udgang. Men alt har sin tid. Ikke mindst efter det store Torvegadegennembrud, hvor der i 1930'rne skabtes helt nye forhold for en »hovedstrøgshandel«, måtte småhandelen i sidegaderne stagnere. De gamle huse – med deres alt for små lejligheder og uhensigtsmæssige butikker – blev et let bytte for vanrøgt og forfald. Bedst klarede de huse sig, som forbedredes med toiletter i etagerne, men selv sådanne huse, som man ikke ville drømme om at fordømme, hvis de lå i velholdte kvarterer, måtte stå for skud. Den 6. marts 1959 faldt boligkommissionens kendelse, som dømte alle husene til rømning inden et år.

Man ville – og kunne – altså have revet det hele ned. Og der ville være bygget nye huse, som måske havde været dejlige huse. Men noget var gået tabt.

Noget *er* gået tabt. Til husene hørte en bagbebyggelse, som måtte fjernes. Straks efter ejendommenes overtagelse med istandsættelse for øje blev baghusene til nr. 12 og nr. 14 nedrevet! De stod som opstablede bål bag forhusene og var så utrolig slette, at man ikke kunne tøve dermed. Og det gav luft, men baghuset til nr. 16 burde være bibeholdt. Det kunne have medvirket til den opdeling af bagarealet i små enheder, som nu er gennemført på anden måde, og som tænkes efterfulgt af en beplantning, der må forestås af beboerne, og som gerne skulle sikre, at hvert hus får sit eget lille intime bagareal udformet netop sådan, som de forskellige familier måtte ønske det.

Forhusene er bevaret, men også for deres vedkommende kan ingen bestride, at noget er gået tabt. Istandsættelsen har medført fornyelser og nyindretninger i meget stort omfang, og det er altid noget, man kun gør med blandede følelser, hvis man holder af gamle huse. I Sct. Annægade gav navnlig nr. 14

med de gennem tiderne så elendigt vedligeholdte facader store problemer. Bagfacaden, som var helt fornyet i begyndelsen af forrige århundrede, og ingen rester gemte af de gamle stolper, måtte fornyes endnu engang, og da forsidens overpudsning var fjernet, viste det sig, som allerede fortalt, at bindingsværket var af meget simpel art og i temmelig slet forfatning. Det sidste kunne nu ikke undre, da et tæt pudslag er noget nær det værste, man kan byde bindingsværk. Reparationerne måtte altså blive meget omfattende. Der var tydelige spor af, at bindingsværket havde stået rødt før overpudsningen, og facaden fik igen den samme røde farve. Ved de første planers fremkomst kritiserede Poul Henningsen tanken om at fjerne butikkerne. Det var forståeligt. Hvem kan nægte, at det ville fjerne – og har fjernet – noget af bebyggel-

Sct. Annægade 14. Gadefacaden efter afhugning af den meste puds.

Sct. Annægade fotograferet 1913. Nationalmuseet.

sens christianshavnske karakter. Men skulle husene bevares, lod det sig ganske simpelt ikke gøre at opretholde disse butikker uden handlende og uden kunder. Det gadebillede, som kendes så godt fra et fotografi taget af Hude i 1913, eksisterede ikke i 1960'erne og ville aldrig komme til at eksistere igen. Desværre har vi ikke tilsvarende billeder fra 1813 og 1713, men vi ved tilstrækkeligt til, at vi nogenlunde sikkert kan sige, at husene nu står omtrent som de fremtrådte, før overudnyttelsen i det 19. århundrede – med efterfølgende forfald – greb om sig.

De kom ud i svære trængsler, blev fordømte og er nu »rehabiliterede«, i den forstand, at der er vist dem det hensyn, som hele tiden skulle være vist dem som menneskeboliger. De er bygningsmæssigt bragt i orden, og udnyttelseskravet er tænkt dæmpet, så der for fremtiden skulle være en rimelig balance mellem bygning og brug. Om denne balance opretholdes, beror dog selvsagt på fremtidens brugere og myndighedernes holdning. Medens disse linier skrives, står husene tomme. Man kan sige, at de venter på en ny start, – på nyt

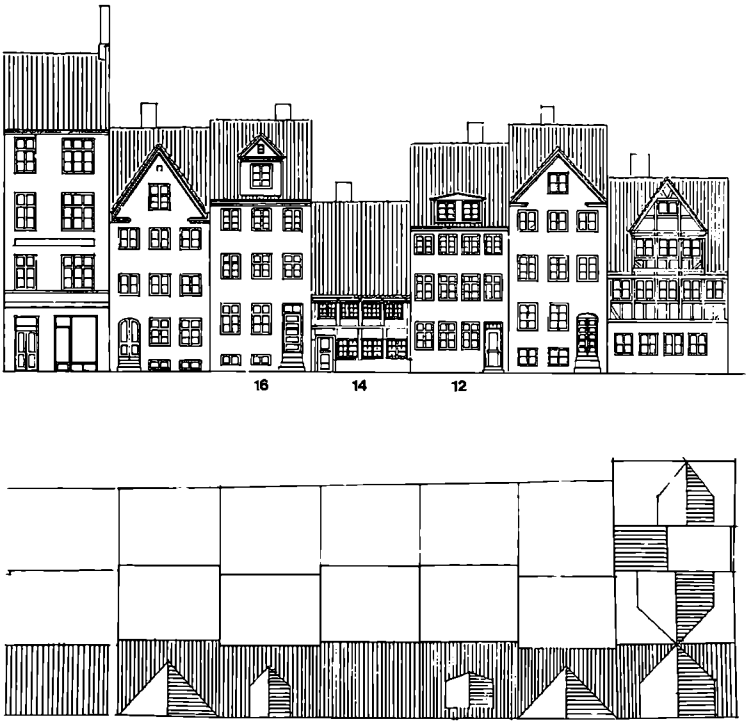

Sct. Annægade 12-16. Gadeflugten efter istandsættelsen. (1:400).

liv. Vi har som nævnt undladt at tilplante de nye små haver, og der er hverken gardiner eller blomster i vinduerne. Intet lys glimter om aftenen ud af de tillukkede huse. Men det kommer, og så skal det vise sig, om husene indfrier de forventninger, vi kan stille til dem. Når de er indrettet som »enfamiliehuse«, er det – for de to bygningers vedkommende – i overensstemmelse med deres oprindelige funktion. Såvel nr. 12 som nr. 14 har i princippet været enfamiliehuse selv om familierne lejede noget ud. Endog efter forhøjelsen tjente nr. 12 som »enfamiliehus« for malermesteren med kone, drenge og malersvende. Nr. 16 er imidlertid efter alt at dømme bygget som »udlejningsejendom«, for så vidt som der meget klart blev indrettet fire adskilte boliger i forhuset, og ejerens værksted var i baghuset. Ved den udmærkede modernisering af dette hus i 1947 blev karakteren af udlejningsejendom bibeholdt, og man kan ikke sige, at der har været noget påtrængende behov for at forandre dette forhold, hvis man blot for fremtiden havde sikret, at de meget små lejligheder kun blev beboet af enlige eller af så få, at der ikke blev tale om

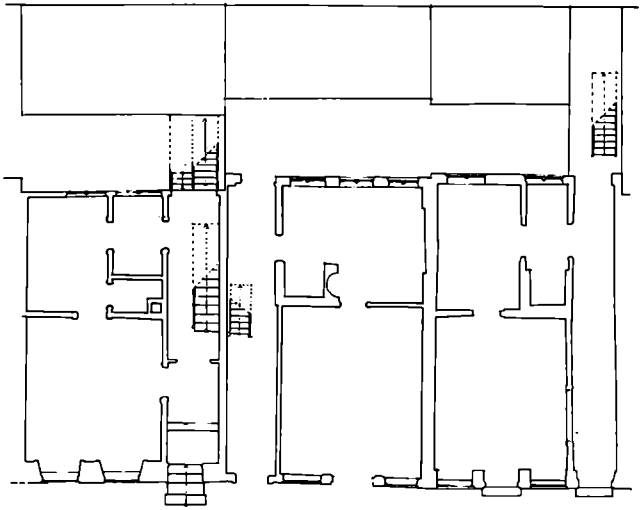

Sct. Annægade 12-16. Stueplaner og bagbebyggelse før istandsættelsen. (1:200).

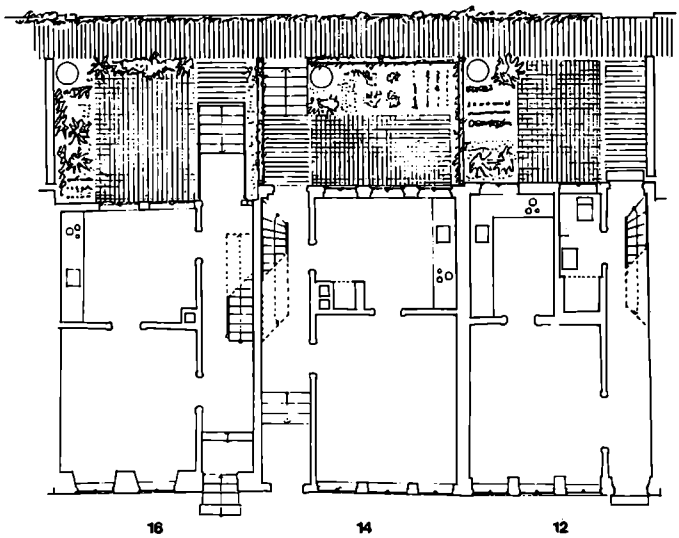

Sct. Annægade 12-16. Stueplaner og ordning af bagarealer – med baggang – efter istandsættelsen. (1:200).

overudnyttelse. Men hver af de små lejligheder havde f.eks. ikke kunnet få eget bad, og huset er nu indrettet til en »familie«, hvad man så end vil forstå derved. Det kan være en familie efter »far, mor og børn«-opskriften, eller det kan være en anden form for »kollektiv«, men hvem ved, hvordan folk i fremtiden vil »bo sammen«. Alle tre huse er indrettet, så der er *fællesrum* og *værelser for de enkelte beboere.*

Sct. Annægade 12, 14 og 16 set bagfra efter husenes istandsættelse. Fotograferet september 1976.

Det er egentlig ærgerligt, at man ikke kan få at se, hvordan alt dette *har* fungeret *om hundrede år!*

Jeg for min part er temmelig sikker på, at mange vil være glade for, at bevaringsarbejdet på Christianshavn tog en vending i vor tid. For godt hundrede år siden brændte Christian den Fjerdes Frederiksborg, og det var kun med store vanskeligheder, det lykkedes at få truffet beslutning om genopførelsen. I dag er vi glade for, at slottet er bevaret, og det vil man sikkert også være om hundrede år – hvis det står til den tid.

Og så vil man nok finde, at det var det eneste rigtige at redde stumperne af det lille hus Sct. Annægade 14. Hvis huset består om hundrede år, vil de, der sidder i stuen under de gamle bjælker fra Christian den Fjerdes tid, eller de, der betragter den gamle bindingsværksgavl i tagetagens store rum nok være glade for, at huset trods alt blev bevaret.

NOTER

Side 5: *Indledning*. Under titlen »Tre huse på Christianshavn« er et udkast til indledningen trykt i tidsskriftet Arkitekten, 1975, s. 426-28.

Side 6, linie 6: Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring ansøgte i 1908 om bevilling til udarbejdelse af en »generalfortegnelse« over, hvilke gamle bygninger eller bygningsdele af nogen betydning, Danmark endnu havde tilbage. Andragendet blev afslået, og foreningen iværksatte arbejdet for private midler i forbindelse med Nationalmuseet (se Medd. fra Foren. til Gl. Bygn. Bevaring III, 1910, s. 7). Som et første resultat af dette samarbejde publiceredes listen over Helsingør bys bevaringsværdige huse med en indledning, hvori Vilh. Lorenzen (s. 74-77) fremsatte byplan- og miljømæssige synspunkter, der ikke adskiller sig meget fra de i dag almindeligt accepterede. – Linie 14: H. H. Engqvist skrev om husrækken i »København fra Bispetid til Borgertid«, udg. af Stadsingeniørens Direktorat 1947, s. 46. Steffen Linvald antog allerede 1948 (»Christianshavn«, s. 43) huset nr. 14 for at være »det sidste eksempel på de boder eller våninger, småhåndværkere og andre jævne folk beboede i det 17. århundrede«. – Linie 3 f.n.: Om »bevarende sanering« se Byplannr. 66-67, 1960, jfr. Harald Langberg: »Sanering og Bygningsbevaring«, redegørelse fra juli 1955, trykt i »Boligtilsyn og Sanering«. Betænkning afgivet af den af boligministeriet den 22. okt. 1949 nedsatte kommission. Bind 2, Kbh. 1957, s. 168.

Side 7, linie 6 f.n.: Kendelse om kondemnering vedtaget 6.3.1959 og lyst på ejendommene 10.4.1959. Skr. fra Det særlige Bygningssyn til Boligtilsynsrådet 10. juni 1959 og 20. april 1960, til Københavns boligkommission 13. juni 1963.

Side 11, linie 8: Plan om nedrivning omtalt i pressen 1961. Krav om nedrivningstilladelse rejst over for Det særl. Bygningssyn 15.1.1963. Den bevarende saneringsplan for karreen blev forelagt Borgerrepræsentationen d. 6.6.1967 og godkendt af Borgerrepræsentationen d. 22.6.1967. Dagen efter – d. 23.6. – sendtes planen til boligministeriet, hvor den blev godkendt d. 29.1.1968.

Side 12, linie 5: Fonden for Dansk Bygningskultur, Gråbrødretorv 3, er oprettet 23. novbr. 1965. I bestyrelsen for Bygningsbevaringsselskabet af 1971 A/S sidder formanden for Foreningen til Gl. Bygningers Bev., hrs. Adam Hauch, der tillige er selskabets advokat, endvidere akvokat Carsten Hauch og forfatteren af nærv. skrift, der som medlem af Det særlige Bygningssyn havde stemt imod nedrivningen af Sct. Annægade 14 og var trådt ud af synet. – Linie 10: Skr. fra ark. K. Rønnow til D.s.B. 11.5.1970 og til Stadsark. 14.5.1970. Erkl. fra D.s.B. til boligmin. 24.6.1970. – Linie 5 f.n.: Se Vilh. Wohlert i Arkitekten, 1975, s. 428.

Side 14, linie 17: Jens Fredslunds egen redegørelse er trykt i Arkitekten, 1975, s. 429-32.

Side 16, linie 11: Hist. Medd. om Kbh., 1968, s. 100.

Side 17: *En bygherres trængsler*. Af den meget omfattende litteratur om Christianshavn skal her blot henvises til Vilh. Lorenzen: Christian IV's byanlæg 1937, Mogens Lebech: Christianshavn – En Konges tanke blev til virkelighed, 1955, samme: Christianshavn på halvvejen, 1960, og Helge Gamrath i Historiske Meddelelser om København, 1968 (med litteraturfortegnelse, s. 102-03). Kontraktens ord om kongens egen »plads«, jfr. G. F. Lassen: Documenter og Actstykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie, Kbh. 1855, s. 46-48, 124-27, er fejlagtigt tydet som omhandlende torvet og gaderne, idet de angivne mål i roder ikke er taget til efterretning. En rode var 6 sjællandske alen à 63,26 cm (jfr. N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder). Kongens plads havde fire sider med målene 35 roder (133 m), 90 roder (352 m), 48 roder (182 m) og 59 roder (225 m). Disse store mål omfatter arealet med de østlige pladser, der alle i beskrivelsen fra 1635 kaldes Kgl. Majestæts pladser, medens andre uafhændede pladser ikke har denne betegnelse. For fæstningens forsvar var gadeforbindelsen mellem torvet og østvolden bydende nødvendig (jfr. H. L.: Meningen med Kongens Nytorv, trykt i: Tilegnet Mogens Koch, 1968, s. 144). Det ville være i god overensstemmelse med teorierne, hvis »kongens pladser« var tænkt bebygget for flådens bådsmænd og andre krigsfolk.

Side 18, linie 15 f.n.: Se Mogens Lebech: Christianshavn på halvvejen, s. 11-16, og Helge Gamrath, s. 88. – Linie 8 f.n.: Johan Lauridsen var iflg. Ramsings notater i Stadsarkivet gift med *Karen* og muligvis identisk med færgemand Jørgen Lauridsen, hvis enke 1663 fik skøde på grunde ved volden (nr. 38, jfr. Mogens Lebech: Christianshavn på halvvejen, s. 55). Iflg. Mogens Lebech (Christianshavn – En konges drøm ..., s. 38) har Lauridsen bygget »en gård på hjørnet af Kongensgade udi 3de lejevåninger afdelt« (»Griben«, »Bjørnen«, »Ulven«).

Side 20, linie 1: Vilh. Lorenzen: Håndtegnede kort over København 1600-1660, pl. XII (Kanalen endnu ikke helt gennemgravet!), XIII, XVIII, XXII (1658 men rimeligvis ældre forlæg). Se endv. Lassen anf. arb. s. 127. Kontraktens ord om at den nye by skal »have sit udløb i stranden af gaderne« er uklar, men da bydelen »oven vandet« nødvendigvis måtte afvandes af kanalen, kan dette fra først af også have været hensigten for resten af byens vedkommende. En kendsgerning er det, at en stor del af byen »neden vandet« fik afløb til kanalen – og derfra til stranden, dog ses sæbesyderiet i Strandgade at have haft afløbsrende ud til stranden, jfr. O. C. Nielsen: Kbhs. Hist. V, s. 169. – Linie 23: Kbhs. Dipl. II, 717, nr. 766. – Linie 2 f.n.: Mogens Lebech: Christianshavn på halvvejen, 1960, s. 38. Ejendommene sættes til 25 rdl. hver.

Side 21, linie 8 f.n.: Se afsnittet om Sct.Annægade 12.

Side 22, linie 9: Hist. Medd. om Kbh. 1968, s. 99-101. – Linie 2 f.n.: Indberetning i Nationalmuseet, 2. afdeling. Udgravningen i Sct. Annægade 14 gennemførtes 1971-72 med deltagelse af stud. mag. Richard Frederiksen, stud. mag. Connie Hinsch og Susanne Engquist. Tegninger: Lene Larsen, Ole Ross, David Rafn, Aino Sjøberg og Henning Lyngberg. Fotografier: Richard Frederiksen.

Side 24, linie 2: Meddelelse venligst givet af prof. Johan Lange. – Linie 10: Grundsten blev formentlig i vid udstrækning lagt ned i forbindelse med opfyldningen, jfr. historien om de forsvundne grundsten til Chr. IV's kirke (se Danmarks Kirker, Kbh. II, Vor Frelsers kirke s. 472, 484). Stenhusene langs Strandgade kan også have fået deres kældre sat samtidig med Strandgades etablering. Om »Hans Binders syldsten«, se Hist. Medd. om Kbh. 1968, s. 82. – Linie 13 f.n.: Der er en begrænset mulighed for, at de afdækkede spor af en fodrem stammer fra gavlen til det første nr. 12, men det kan ikke forandre noget i opfattelsen af planen, hvorefter nr. 14 blev opført.

Side 30, linie 9: Jfr. Hist. Medd. om Kbh. 1968, s. 73-77 (skitsen dog ikke rigtig). – Linie 12: Også andre huse på Christianshavn lå »laugt«, se Mogens Lebech, anf. arb. s. 44. I Dronningensgade er tæt ved Torvet på storgrundene 32 og 33, der blev bebygget mellem 1635 og 1675, påtruffet skorstensfundamenter anlagt i samme niveau som skorstenen i Sct. Annægade 14 (kote 70). Se indberetning i NM2. To af husene betegnes 1675 som gamle og forfaldne og har vel været udsat for oversvømmelser. Gadekoten er nu 180.

Side 32, linie 5: Mønten venligt bestemt af Fritze Lindahl: 1 sk. Frederik III, Norske løve 1657, Schou nr. 77. – Linie 11 f.n.: Iagttagelse af rest af taphul 132 cm under facadens rem indicerer løsholt, men om det siger noget om *oprindelig* vinduesplacering er tvivlsomt. – Linie 2 f.n.: Om drikkevandet, se Kbhs. Dipl. I, 649 og III, 793.

Side 33, linie 4: Højvande og Lavvande ved de Danske Kyster. Tillæg til Nautisk-Meteorologisk Aarbog for 1929, Kbh. 1930.

Side 35: Tegningerne er deponeret i Nationalmuseets 2. afdeling, men vil blive overført til Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger. Oplysningen om tømrerne er indsamlet i tømmerlaugets arkiv, Stadsarkivet.

Side 38, linie 21: Holmensgade-opmåling af Aage Roussell og H. H. Engqvist i Bymuseet. Se også Ramsing: Københavns Ejendomme, Øster Kv., 1943, s. 71. – Linie 14 f.n.: C. A. Jensen: Dansk Bindingsværk, 1933, s. 32, 36, fig. 66. – Linie 3 f.n.: Vilh. Lorenzen: Chr. IV's byanlæg, 1937, s. 74-75.

Side 39, linie 11: Om skorsten og trapper tillader jeg mig at henvise til Danmarks Bygningskultur I-II, 1955, hvortil nærværende lille studie kan betragtes som et tillæg, der udfylder nogle huller.

Side 41: *Baldzer Sæbesyders Våning.* – Linie 8: Ved istandsættelsen af »Burmands hus«, Sct. Annægade 18. iværksattes sådanne prøveundersøgelser, men de er siden blevet overordentlig kostbare. Undersøgelsen i Bredes hovedbygning har kostet et millionbeløb. Bjælker og loftspaneler i nr. 14 bør undersøges, når midler dertil kan skaffes. – Linie 16: Mogens Lebech: Christianshavn på halvvejen, 1960, s. 38. – Linie 19: Samme, s. 34, jfr. O. Nielsen: Københavns Hist. V, s. 160-69. – Linie 9 f.n.: Vedr. historien om fanden, se Chronica der Merckw. Welt- und Wundergeschichte, Hamburg 1676 og Resen i Kbhs. Dipl. III, s. 798, hvor der henvises til Diario Europær, XXI.

Side 43, linie 4: Gennem skødebøger, folketællinger og vejvisere vil den, der er interesseret kunne få kendskab til en meget stor personkreds, som har ejet eller beboet husene. Oplysningerne om ejerne og beboerne af Sct.Annægade 14 er hentet i Stadsarkivet (Ramsings Samlinger, Mandtal til Indkvartering m.v. 1694 ff), fra Rigsarkivet (folketællinger) og fra Landsarkivet (skøder og pantebøger). – Linie 13: Brandtaksationer i Landsarkivet og vurderingsforretninger i Stadsarkivet 1767 ff.

Side 44, linie 6: Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728, 1906. – Linie 8 f.n.: Skøde- og panteregister – med henvisning til pantebog 10 (1744), Landsarkivet. Anders Jepsen eller Ibsen kaldes 1730 »matros ved holmen«, 1730-31 »rudhugger«. 1744-45 kaldes Hans Christian skibstømmermandssvend, i 1748 omtales »Hans Christian Michelsen, arbejdsmand, som forhen har tjent kongen som matros i 18 år«. Hos ham boede en gammel enke efter en stadstambour. I 1757 (Ekstraskat) har han ingen til leje men er »gammel og svag«. 1762 er han dog blevet gift (Mandtal over ekstraskat).

Side 45, linie 8 f.n.: Taksationsforretninger i Stadsarkivet og brandtaksationer i Landsarkivet.

Side 46, linie 3 f.n.: Byggesagsarkivet, Rådhuset. Tegning fra 1911 af underfacaden.

Side 47: Det særlige Bygningssyns arkiv.

Sidses hus

Side 51, linie 5: Skødebog X (1714-15) s. 355-56, Landsarkivet, jfr. Ramsings notater vedr. Kbhs. ejendomme, Stadsarkivet. – Linie 7: Om Meller og Christianshavn, se Danmarks Kirker, Kbh. II, s. 485. – Linie 15: Taksationsforretningen, der refereres i Skødebog X, s. 355-56, Landsarkivet, er foretaget af tømrermester Jens Pedersen Randløf og murermester Laurids Eriksen den 17. juni 1713. – Linie 19 f.n.: Balles målebrev refereres efter Mellers skøde til Sidse, Skødebog XIII fol. 406, Landsarkivet. – Linie 6 f.n.: Skattemandtal i Stadsarkivet 1717 ff.

Side 52, linie 5: Brandtaksationer i Landsarkivet og vurderingsforretninger i Stadsarkivet er hovedkilderne til bygningens nyere historie. – Linie 8: Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728, 1906. Navnene på de senere ejere er hentet i Skøderegistret, Landsarkivet og taksationsforretningerne.

Side 53, linie 4: Skattemandtallet 1730-31 har Capt. Rosenberg som logerende »på salen«, medens skipper Jens Nielsen bor i huset, formentlig stuen. Skattemandtal 1764 nævner Peder Hansen Lund.

Side 56, linie 1: Byggesagsarkivet, Rådhuset har sager fra 1866, 1890, 1903 og 1938-39.

De tvende forgyldte Nøgler

Side 61, linie 5: Auktionsskøde fra 1690, se Skødebog II, fol. 446, Landsarkivet. Jfr. Ramsings notater i Stadsarkivet. – Linie 9: Om Casse, se John Erichsen i »Frederiksstaden«, 1972. »Hans Pedersen Enkes hus« står tomt 1744-45 (Skattemandtal) og beboes så af forskellige indtil 1751-52. Skødebog X, fol. 422 (11. juni 1751). – Linie 15: Brandtaksationer i Landsarkivet og vurderingsforretninger i Stadsarkivet. – Linie 5 f.n.: Byggesagsarkivet, Rådhuset.

Side 62, linie 2: Kbhs. Byting, Skødebog XII, s. 319, 1754, se endv. Pantebøger 11, 231. – Linie 7: Skattemandtal i Landsarkivet og Rigsarkivet.

Side 66, linie 11 Byggesagsarkivet, Rådhuset har byggesager fra 1870, 1899, 1938 og 1947.

Varme og lys

Side 67, linie 2: Om skorstene, se Harald Langberg: Skorstenspiber, Kbh. 1968.

Side 68, linie 7: Om bilæggerovne og kakler, se Arne Nygård-Nielsson: Norsk Jernskulptur, 1-2, 1944 og Niels-Knud Liebgott: Kakler, Kbh. 1972. I 1741 er der vindovn i salsetagen i Sidses hus, men det er ikke sikkert, at dette er en oprindelig ordning.

Side 69, linie 7: Overingeniør J. Seligmann har venligt meddelt, at det af Københavns belysningsvæsens arkiv fremgår, at Sct. Annægade 12, 14 og 16 fik gasstikledninger indlagt henholdsvis 1899, 1887 og 1893.

Side 70, linie 6: De foran nævnte taksationsforretninger og byggesagerne i Rådhusets byggesagsarkiv giver oplysninger on vinduerne. – Linie 7 f.n.: Se Niels-Knud Liebgott: Lys, Kbh. 1973. – Linie 4 f.n.: Overingeniør J. Seligmann har venligt meddelt, at el-stikledning til Sct. Annægade 12 blev indlagt i 1929 og forsynede indtil 1973 også nr. 14, der i forbindelse med den nu afsluttede istandsættelse fik selvstændig stikledning. Indlægning af stikledning til nr. 16 fandt sted i 1935. Ejendommene overgik fra jævn- til vekselstrøm i 1962.

Vand

Side 71, linie 3: Carl Bruun, Kjøbenhavn II. Vandledningskort fra 1691 geng. i Vilh. Lorenzen: Håndtegnede Kort over Kbh. II, XVII.

Side 72, linie 1: Vill. Christensen: København 1840-57, s. 159. – Linie 16: Renderne findes omtalt i brandtaksationsforretningerne. – Linie 21: Oplysninger om kloaksystemet i gaden er venligst meddelt af ing. K. V. Ekner, vejkontoret og af ing. Haus, afløbskontoret, Stadsingeniørens Direktorat. Se endv. »Kjøbenhavns nyere Kloakanlæg«, Kbh. 1903.

Side 76, linie 3: Installationerne i de enkelte huse er vist på tegninger i byggesagsarkivet, Rådhuset.

Side 84, linie 4 f.n.: Før huset blev rødt, havde det stået hvidkalket med tjærede stolper iflg. en undersøgelse foretaget af Nationalmuseets farvekonservering, april 1972.

DREI HÄUSER IM KOPENHAGENER STADTTEIL CHRISTIANSHAVN

König Christian IV (1588-1648) erneuerte die Festungswerke Kopenhagens und zum Schutz des Hafens legte er eine ganz neue Festungsstadt »Christianshavn« an, die jetzt einen Teil der dänischen Haupstadt ausmacht.

Der Vertrag über Anlage von Christianshavn wurde am 7. September 1617 abgeschlossen. Er umfasst vorzugsweise die Festungswerke. Dort aber – wo die Stadt liegen sollte – lag nur ein kleiner, seichter Werder, der im Winter oft ganz vom Øresund überflutet wurde, und eine umfassende Auffüllungsarbeit war vorzunehmen, die den König nur teilweise anging.

Vor einigen Jahren wurde es wahrgenommen, dass ein Fachwerkshäuschen auf Christianshavn (Sct. Annægade 14) ursprünglich auf einem Terrain errichtet war, dass etwa 80 cm unter dem jetzigen Strassenniveau lag. Im Laufe der Jahre ist in und um dem Haus herum aufgefüllt worden, das u.a. aus dem Grund sehr verringert wurde. 1959 verlangte die Stadtverwaltung in Kopenhagen den Abbruch des Häuschens – wie auch der Nachbarshäuser – im Zuge einer Sanierung. Dänemark hatte aber 1958 ein neues Sanierungsgesetz erhalten, das den Begriff »erhaltende Sanierung« einführte, und 1961 wurde für Christianshavn ein sogenannter Bewahrungsplan ausgearbeitet, worin u.a. der Vorschlag dargelegt wurde, dass die Häuser in Sct. Annægade nicht abgerissen sondern restauriert werden sollten. (S. Harald Langberg: Bewahrung alter Städte in Dänemark. Beiträge zur Kunstgeschichte und Denkmalpflege Walter Frodl gewidmet. Wien-Stuttgart 1975).

Schon 1962 wurde die Initiative zur Rettung von Sct. Annægade 18 (Hans Burmands Haus) gefasst, aber erst 1971 gelang es die Arbeit mit den drei Häusern aufzunehmen, die in diesem Buch beschrieben werden. Es wurde eine archäologische Ausgrabung veranstaltet, worunter man festgestellte, wie Sct. Annægade 14 ursprünglich eingerichtet war (s. Plan S. 28), und gleichzeitig wurden die Verhältnisse bei der Aufführung des Hauses klargelegt. Es wurde danach bewiesen, dass es dem König Christian IV nicht gelungen war so grosse Auffüllungen durchzuführen, wie es geplant war, und dass Johan Lauridsen, der 1622-35 die erste Häuserreihe in Sct. Annægade baute, mit Recht, fühlte, dass ihn der König im Stich gelassen hatte, weil er nicht dafür sorgen liess, dass die Stadt gegen das Meer geschützt wurde. Auf der Skizze S. 39 ist angedeutet, wie die ersten Häuser in Sct. Annægade neben einem Wasserareal lagen, wo eigentlich fester, aufgefüllter Boden hätte sein sollen. Das Wasserareal stand mit dem Øresund in direkter Verbindung und bei Hochwasser – das gewöhnlich im Dezember eintrifft – war es unvermeidlich, dass Wasser in die Häuser strömte.

Erst nach der Zeit Christian IV verbesserten sich die Verhältnisse.

Im 18. Jahrhundert, als das Strasseniveau erhöhert worden war, baute man neue Häuser auf den Nachbarsgründen. Sct. Annægade 12 ist 1723-28 in der Form eines Fachwerkshauses aufgeführt, wurde aber etwa 1790 mit einem Stockwerk erhöhert und die Fassade in Grundmauer ausgeführt. Nr. 16 ist 1751-53 mit grundgemauerter Fassade aber sonst in der üblichen Fachwerksbauart aufgeführt worden.

Der Verfall setzte ernstlich Ende des 19. Jahrhunderts ein, als die Häuser überausgenützt waren, aber ganz schlimm wurde es, als die Stadtverwaltung in Kopenhagen 1959 die Häuser für Wohnzwecke ungeeignet erklärt hatte und sie räumen lassen wollte. In den 1960er Jahren griff der Verfall gewaltig um sich und machte eine Instandsetzung unnötig kostbar.

Die Arbeit wurde von Bygningsbevaringsselskabet af 1971 A/S (Gebäudebewahrungsgesellschaft von 1971 GMBH) die von »Fondet for dansk Bygningskultur« gestiftet war, und die der Restaurierungsschule der Kunstakademie die Architektarbeit unter Leitung von Professor Vilh. Wohlert überlassen hatte, durchgeführt. Einer der Schüler, Jens Fredslund, erhielt die Arbeit als Hauptaufgabe und führte sie als selbständiger Architekt in den Jahren 1972-75 aus.

Die Instandsetzung beabsichtigt keine Zurückführung der Häuser zum ursprünglichen Aussehen. Die neueren Geschäftseinrichtungen wurden entfernt, weil in der Strasse keine Geschäftsmöglichkeiten mehr bestehen; die vielen kleinen Wohnungen sind zusammengeschlagen, und damit ist in jedem Haus jetzt nur *eine* Familienwohnung mit den Bequemlichkeiten die heute von einer Kopenhagener Wohnung gefordert werden. Die Pläne S. 48-49, 58-59 und 63-65 zeigen die Stockwerke vor und nach der Instandsetzung. Das kleine Haus, Sct. Annægade 14, hatte ursprünglich nur ein Stockwerk. Es wurde später erhöht und geändert, aber trotzdem ist es möglich gewesen verschiedenes vom ursprünglichen Aussehen zu sagen, s. Rekonstruktionszeichnungen S. 30-31.

Fondet for dansk Bygningskultur hat den Wunsch gehabt die Instandsetzung durchzuführen, damit die drei Häuser als ein Beispiel dessen stehen können, wie die Bestimmungen des Carta von Venedig der Erhaltungsarbeit in einem dänischen Stadtgebiet angepasst werden können. Es ist auch im Übereinstimmen mit dem Carta von Venedig dass die Untersuchung der Häuser und Bericht über die Restaurierung hiermit publiziert wird.